

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen weten wat het begrip 'Gouden Eeuw' betekent en op welke periode het betrekking heeft;
- ❖ De leerlingen weten hoe de handel zich in de Gouden Eeuw ontwikkeld heeft;
- ❖ De leerlingen weten iets van de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen in de Gouden Eeuw;
- ❖ De leerlingen weten hoe de maatschappij in de Gouden Eeuw was georganiseerd;
- ❖ De leerlingen weten wat het begrip 'Nadere Reformatie' inhoudt;
- ❖ De leerlingen weten de hoofdlijnen van de 17e-eeuwse Nederlandse kerkgeschiedenis.

Aantal lessen 7

Lesonderdelen *Vertelling*

1. In dienst van de VOC
2. Anthoni van Leeuwenhoek
3. Nadere Reformatie in Utrecht
4. Slavenhandel (facultatief)

Leestekst

De Nachtwacht

Leerlingenboek

Handel en visserij
 De Verenigde Oost-Indische Compagnie
 De West-Indische Compagnie
 De kerk en de predikanten
 Kunstenaars en geleerden
 De scholen

Verwerking**Repetitie****Vertelling 1** **IN DIENST VAN DE VOC**

Wat is het druk in de straten en steegjes van Amsterdam op deze winderige avond! Vooral in de buurt van het IJ krioelt het van de nieuwsgierigen. Wie wil er niet de schepen zien die in opdracht van de machtige Oost-Indische Compagnie naar het verre Indië zijn gevaren en die in de namiddag op het IJ voor anker zijn gegaan? Daar liggen ze, de koopvaarders met hun hoog opgebouwde achterstevens en hun rijen geschutpoorten. De hoge masten staan afgetekend tegen de donkere avondlucht en de door elkaar lopende lijnen van het touwwerk lijken wel op reusachtige spinnenwebben. Het schijnsel van de scheepslantaarns maakt lichtplekken op het woelige water van het IJ. Uit de herbergen in de havenbuurt klinkt gezang. Daar is het scheepsvolk aan het passagieren.

Ijsbrand, die aan de havenkant de binnengelopen schepen bewondert, hoort het. Ha, wat een leven hebben die varengasten! Varen, avonturen beleven en, terug in het

vaderland, erover vertellen. En ondertussen de verdiende guldens laten rollen! Nee, dan hij...! Iedere dag helpt hij zijn vader in de slagerij, slacht de koeien en varkens die zijn vader op de markt heeft gekocht, beent ze uit... Er valt een goede boterham te verdienen in de beenhouwerij, zegt vader. Maar hij, Ijsbrand, zou liever gaan zwer-ven!

Met een ruk draait hij zich om. Diep in gedachten loopt hij verder. Daardoor let hij niet op het groepje deftig geklede jongelui dat druk pratend langs de kade slentert. Totdat hij tegen hen opbotst... 'Zeg, boerenpummel, zie je niet waar je loopt? Ga aan de kant, of je ligt in het water!' Ijsbrand balt zijn vuisten en neemt een dreigende houding aan. Moet hij zich door een stelletje rijkeluiszootjes laten beledigen? Maar het volgende ogenblik raakt hij danig in het nauw. Hij is omsingeld. Van alle kanten dringen ze op hem aan. Stokken gaan dreigend omhoog...

'Wat is dat? Vier tegen één?' buldert plotseling een stem. 'Wacht eens even, ik doe mee!' Harde handen delen flinke meppen uit. Ijsbrand krijgt weer moed en doet dapper mee. De kerels stuiven uiteen en zoeken een goed heenkomen. 'Zo maat, dat scheelde niet veel of je had een flink pak slaag opgelopen'. Het is een stevig gebouwde matroos die het zegt. 'Ga maar eens mee een pint bier drinken in de herberg. Dan kun je van de schrik bekomen'. Even later zitten ze naast elkaar op een houten bankje, elk met een volle kan bier voor zich.

'Dus jij denkt dat het leven op zee een pretje is!' De ogen van matroos Steven kijken Ijsbrand meewarig aan. 'Je praat over dingen waar je geen benul van hebt. Laat ik je dit zeggen: als je nog een ouderlijk huis hebt en de kans om op een eerlijke manier een goed stuk brood te verdienen, word dan nooit matroos of soldaat in dienst van de Compagnie. Daar krijg je zeker spijt van!' Daar zit Ijsbrand nu. Hij heeft aan Steven zijn nood geklaagd over het saaie werk in de beenhouwerij van zijn vader. Maar als hij dacht dat Steven wel met hem mee zou voelen, heeft hij zich vergist. Sombor staart hij in de bierkan. 'Ik zou maar naar huis gaan, als ik jou was', zegt Steven. 'Voor mij wordt het tijd om weer eens aan boord te gaan. 't Wordt me hier te rumoerig'. Inderdaad, de herberg is in korte tijd volgestroomd met varengasten. Tabaksrook walmt uit stenen pijpen. De waard gaat rond met kannen bier en intussen zijn de sterke verhalen niet van de lucht. De kooplui, havenwerkers en burgers die het varensvolk gezelschap houden, genieten. Het wordt een vrolijke boel. Ijsbrand, die na het vertrek van Steven opnieuw een kan bier heeft besteld, schuift ook aan in de kring...

De herberg davert van het gezang van de gasten, die voor een deel al behoorlijk aangeschoten zijn. Ook Ijsbrand is niet nuchter meer... Dan, als de vrolijkheid een hoogtepunt bereikt, gaat de deur van de herberg open en komen er twee mannen binnen, gekleed in lange, donkere mantels. Niemand let op hen, maar de waard fronst zijn wenkbrauwen als beide heren hun hoeden afnemen. Het lijkt of hij niet erg blij is met de komst van de twee nieuwe gasten...

Even later zitten de twee in de kring en praten en drinken mee. Na een poosje zegt de oudste van de twee: 'Je hoort het, mannen! In de Oost kan een kerel vooruitkomen, als hij een heldere kop, een paar stevige knuisten en vooral pit in zijn lijf heeft. Daar valt buit te behalen en je kunt op bevordering rekenen. Blijf toch niet thuis om je krom te werken voor een mager loon! Wij zijn werkofficieren in dienst van de machtige Oost-Indische Compagnie. We betalen je een maand gage vooruit als je ons wilt volgen naar het konvooi dat binnenkort zal vertrekken'. Hij haalt een dikke beurs tevoorschijn. 'Wie van jullie heeft moed genoeg om ons te volgen naar de schepen van de Compagnie?'

8. De Gouden Eeuw

‘Als ik het al niet dacht’, mompelt de waard die al zo onvriendelijk heeft gekeken bij de binnenkomst van de twee mannen. ‘Het zijn zielverkopers. De mannen mogen wel oppassen...’ Even is het stil in de herberg. Dan dringen enkele mannen naar voren, verhit door het bier. ‘Ja, schrijf mij maar op. Ik ga mee’, klinkt het. En IJsbrand? Het duizelt hem. Dit is zijn kans! Beneveld door de drank als hij is, denkt hij niet verder na. Als uit de verte hoort hij zichzelf zeggen: ‘Ik ga ook mee’. Even later wordt zijn naam en die van enkele anderen opgeschreven en rinkelen er guldens in zijn broekzak.

Dan is het uit met zijn vrijheid. Hij volgt de zielverkopers het donker in. In een groot gebouw bij de haven vinden de nieuw aangeworven varengasten een onderkomen. Pas de volgende dag merkt IJsbrand dat ze opgesloten zitten... Dan komt het berouw. Wat heeft hij gedaan? Zullen zijn ouders niet vreselijk ongerust zijn over hem? Kon hij nog maar even afscheid nemen! De deuren van het werfdepot blijven gesloten. IJsbrand zal pas naar buiten mogen op de dag dat de Oostinjevaarder het ruime sop kiest. Zal hij zijn ouders nog ooit terugzien? Geen mens die het weet...

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt).

Gespreksvragen

1. Waarom worden de twee mannen die de herberg binnenkomen ‘zielverkopers’ genoemd? Vind je dat een goede benaming? Waarom wel/niet?
2. Tegenwoordig geldt de minimum leeftijdsgrens van achttien jaar waarop je alcohol mag verkopen en kopen. Wat vind je ervan dat de overheid deze leeftijdsgrens gesteld heeft? Zou je zelf deze grens ook bij achttien jaar hebben gesteld?
3. Welke dingen vind jij belangrijk om later een goed beroep te kiezen? Waarom? Het huwelijksformulier spreekt over een ‘Goddelijk beroep’. Geldt dit voor elk beroep?
4. ‘Berouw komt na de zonde’. Leg dat eens uit.

Vertelling 2 ANTHONI VAN LEEUWENHOEK

Nee, een geleerd man is hij niet, zo voor het oog. Maar ijverig is hij zeker! Behalve lakenhandelaar is Antoni van Leeuwenhoek ook nog kamerbewaarder van de Delftse schepenen. Hij maakt de rechtskamer schoon, stookt de haard op, ontvangt bezoekers en woont vergaderingen bij. Daarnaast doet hij in 1669, als hij zevenendertig jaar oud is, ook nog examen als landmeter. Maar er is meer wat Antoni doet. Er zijn maar weinigen die dat weten. Omstreeks 1660 is het begonnen...

In zijn werkkamer houdt Antoni van Leeuwenhoek een lange, dunne glasstaaf boven een sterke vlam. Het uiteinde wordt gloeiend heet en zacht. Er komt een druppel aan, die hij afknipt. Hij wacht tot de druppel afgekoeld en weer hard is. Dan begint hij het bolletje glas te slijpen met fijn zand. Na een tijdje plaatst hij het geslepen glaasje in een instrument en tuurt er doorheen. Hij slijpt weer verder. Een hele tijd later knikt hij tevreden. Deze lens is goed. Hij zal hem in een ‘microscop’ plaatsen.

Microscop... Zo heet zo’n instrument dat alles vergroot. De uitvinding is niet van hem: Zacharias Jansen uit Middelburg bouwde zeventig jaar geleden al microscopen. Maar de microscopen van Antoni zijn wonderlijk sterk. Ademloos tuurt hij naar een rozenblaadje: een behaard, hobbelig ding, waarop heel kleine beestjes rondkruipen, onzichtbaar voor het blote oog.

Toch voelt hij dat er nog meer te zien moet zijn! Daarom slijpt hij nieuwe lenzen, de één nog sterker dan de ander. Hij ziet de wonderlijkste dingen. Geleerden die hem bezoeken, kijken verbaasd mee. Ze hebben er heel wat voor over om zo'n wonderlijke microscoop te kopen!

Antoni schept met een schone lepel regenwater uit een plas op straat. Voorzichtig loopt hij ermee naar zijn werkkamer. Even later zit hij op zijn knieën bij de sloot. Met een pollepel probeert hij water zonder kroos en modder op te scheppen. Dan ziet hij op de terugweg de regenton in de tuin. Dat water zal hij ook onderzoeken. Eens kijken wat in die waterdruppels te zien is. Dan komt het moment dat Antoni zijn grootste ontdekking doet...

Dit moeten andere mensen ook weten! Hij zal een brief sturen naar geleerde mannen in Londen. Brieven schrijven is moeilijk. Maar hij wil de heren laten weten wat hij gezien heeft!

'In den jare 1675 omtrent half September, besig sijnde met het observeren van de Lugt, wanneer ick die door water gearst hadde, ontdecten ick levende schepselen in regenwater, dat maer eenige weijnige dagen in een nieuwe ton, die van binnen blauw geverft was, had gestaen. Dit heeft mij aengemoedigt, om dit water naekeurig te ondersoeken, te meer omdat dese diertgens in mijn oog, meer dan tien duysent mael cleijnder waren, dan het diertge, dat Swammerdam heeft afgebeeld, en met den naem van watervloo of waterluys noemt, dat men met het bloote oogh in het water kan sien leven, en bewegen'.

Wonderlijk! Toen hij door een nieuwe, sterkere lens een druppel regenwater bekeek, was die druppel veranderd in een meer met ontelbare levende diertjes. Steeds weer moet Antoni er naar kijken. De diertjes zwemmen rond en schieten langs elkaar heen. Sommigen lijken net kleine kreeftjes, andere weer trompetjes of pantoffeltjes...

Antoni heeft de bacteriën ontdekt!

Het duurt een jaar voordat de knapste onderzoekers van Engeland Van Leeuwenhoeks proefnemingen kunnen herhalen. Dan zien de geleerde heren van de Royal Society met eigen ogen de wondere wereld van de kleine diertjes in een waterdruppel. Zelfs koning Karel II komt door de microscoop kijken. Hij is verbaasd over wat hij ziet en laat Van Leeuwenhoek zijn complimenten overbrengen. En in 1680 wordt Antoni benoemd tot lid van het deftige Londense genootschap. De eenvoudige lakenkoopman en landmeter is een heel beroemd man geworden!

De weetgierigheid van Antoni is niet te stuiten. Zo onderzoekt hij de voortplanting van luizen. Hij stopt er twee in een versleten sok, die hij daarna voorzichtig aantrekt. Niemand die er iets van ziet, want over die sok trekt hij zijn mooie witte kous.

Nu breekt er een moeilijke tijd aan, want Antoni vergaat van de jeuk. En krabben wil hij niet! Soms springt hij van het ene been op het andere, zo'n jeuk heeft hij. Zes dagen en zes nachten houdt hij het vol. Dan trekt hij de sok uit en vindt tientallen neten. Weer trekt hij de sok aan. Nu duurt de kwelling tien dagen en tien nachten. Dan houdt hij het niet langer uit. In de sok zitten welgeteld vijftientig luizen. Antoni weet voorlopig genoeg. Opgelucht doet hij het raam open en smijt de sok naar buiten.

Even later zit hij te rekenen en stelt vast dat luizen zich razendsnel voortplanten: de twee luizen zouden na vierenvijftig dagen wel tienduizend nakomelingen hebben! Antoni van Leeuwenhoek is van alle markten thuis.

8. De Gouden Eeuw

Hij ontwerpt barometers, thermometers, kompassen, pompen...

De knapste geleerden van Europa schrijven hem brieven. Koningen en graven bezoeken hem; op een dag komt zelfs de keizer van Rusland, tsaar Peter de Grote, bij hem op bezoek.

Ondanks al zijn roem en rijkdom blijft Antoni een eenvoudig man. De lakenkoopman die, zonder gestudeerd te hebben één van de grootste geleerden van zijn tijd werd, sterft op 91-jarige leeftijd. Zijn ontdekkingen zijn blijven voortleven, tot in onze tijd.

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt).

Gespreksvragen

1. Waarom is de ontdekking van de bacteriën door Antoni van Leeuwenhoek heel erg belangrijk geweest? Welke gevolgen heeft die ontdekking dan gehad?
2. Is het makkelijk om eenvoudig te blijven als je zo beroemd en rijk bent geworden? Waarom wel/niet?
3. Ken jij enkele uitvinders uit de Bijbel?
4. Ken je nog meer uitvinders?

Vertelling 3

NADERE REFORMATIE IN UTRECHT

Utrecht, in het jaar 1660...

In het Regulierenkerkje heerst de rust van de zondag. Geluiden van buiten dringen nauwelijks door. Daardoor is de stem van de kleine man voorin de kerk goed verstaanbaar. De kinderen houden de handen in hun schoot gevouwen en luisteren. Dominee Voetius geeft catechisatie. Dat doet hij vaak op maandag en dinsdag, maar ook op zondag. En juist die laatste catechisatie is hem het liefst. Even zwijgt hij en kijkt de kring rond. Zijn hart stroomt vol met medelijden als hij de kinderen ziet. Wééskinderen zijn het; ze hebben geen vader en geen moeder meer. Juist omdat deze kinderen zoveel moeten missen, wil dominee Voetius hen graag vertellen over het enige, ware geluk. Daarom zit hij zo graag met hen in de kring en brengt hen de eerste beginselen van de godzaligheid bij. Hij vertelt over Hem Die een Vader der wezen wil zijn.

Er zijn mensen die Voetius er om bspotten: de geleerde dominee Voetius, hoogleeraar aan de Academie van Utrecht, geeft les aan kinderen! 'Kan hij zijn tijd niet beter gebruiken?', zeggen zijn tegenstanders. Dominee Voetius weet: het zijn zijn vijanden die zo praten. Want vijanden heeft hij in de stad, dat is zeker! In zijn preken en zijn colleges aan de Academie waarschuwt hij niet alleen tegen een valse leer, maar ook tegen de verkeerde levenswandel van velen. Daarbij neemt hij geen blad voor de mond!

Als dominee Voetius even later door de straten van Utrecht naar huis loopt, zucht hij diep. De verhouding met het stadsbestuur is er de laatste tijd niet beter op geworden. De heren nemen het zelf ook niet al te nauw met hun levenswandel...

Het gaat niet zo goed met de gereformeerde kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Er is vrijheid, bevochten in de strijd tegen Spanje en de macht van de rooms-katholieke kerk. Op de Synode van Dordrecht is de leer van de remonstranten verworpen. Maar wat helpt zuiverheid van de leer, als de mensen daar dan niet naar wil-

len leven! Er is zoveel oppervlakkigheid en er zijn zoveel openbare zonden, zoals liegen en bedriegen, stelen, veel sterke drank drinken... Velen willen maar niet inzien dat niet alleen de leer zuiver moet zijn, maar dat ook het leven in overeenstemming moet zijn met Gods Woord. De mensen denken, wanneer ik 's zondags naar de kerk ga en naar een zuivere preek luister, zit het goed met mij op reis naar de eeuwigheid. Hoe ik doordeweeks leef, dat moet ik zelf weten.

Gelukkig zijn er wel predikanten die zich verzetten tegen de oppervlakkigheid binnen en buiten de kerk. Ze waarschuwen er tegen in hun preken. In hun geschriften benadrukken zij, dat bij een zuivere leer ook een godvruchtig leven hoort. Zelf proberen zij door hun levenswandel een voorbeeld te zijn voor anderen.

Een van hen is dominee Jodocus van Lodenstein. Wat is hij rijk, wat heeft hij veel geld. O, hij weet dat hij alles van God gekregen heeft. Dat besef maakt hem nederig. Een mens is immers niet meer dan stof en as, een druppel aan een emmer of een stofje aan een weegschaal! Wat is rijkdom dan betrekkelijk.

Daarom eet en drinkt dominee Van Lodenstein niet om daarvan te genieten, maar om te mogen leven, met het doel zijn Maker te dienen. Het smakelijkste eten uit zijn keuken is niet voor hemzelf, maar voor de armen. Die hebben dat immers het meest nodig. Zelf is Van Lodenstein met weinig tevreden. Zijn beste wijn laat hij aan de zieken brengen. Dan doet hij er een briefje bij, waarop hij schrijft dat zij de Heere om Zijn zegen daarover moeten bidden.

Ondanks zijn rijkdom is zijn huis heel eenvoudig ingericht. "Mijn beste huisraad is het kleed om het lichaam en de dekens op het bed van de armen", zegt hij. Breken er besmettelijke ziekten uit in de stad, dan is dominee Van Lodenstein de eerste die de patiënten gaat bezoeken, dikwijls met gevaar voor eigen leven. Hij geeft zijn gezondheid, zijn leven in Gods hand.

Jodocus van Lodenstein is niet alleen een nederig, maar ook een zachtmoedig mens. Al wordt hij bespot en tegengewerkt, wreken wil hij zich niet. Hij is een trouw discipel van zijn Meester, van Wie hij zingt in zijn gedichten:

*Wij zijn niet dan voor de Heer',
En ons heil is in Zijn eer;
En Zijn eer in al Zijn werken.
Als Hij ons dan zinken doet,
Kunnen wij Zijn lof maar sterken;
Wat Hij doet, is even goed.*

Waar God werkt, werkt de duivel ook.

Zo gaat het ook in Utrecht. Als de predikanten niet ophouden te waarschuwen tegen de zonden in het openbare leven en daarbij zelfs de overheid niet ontzien, komt er verzet. De regenten die zich zo graag met de gang van zaken binnen de kerk bemoeien, wensen zich niet te onderwerpen aan de tucht van die kerk! Dat merken de predikanten Abraham van de Velde en Johannes Teellinck op 19 juli 1660...

Woedend is de burgemeester! Wat verbeelden zich die dominees? Dat ze hem ongestraft de les kunnen lezen? Wegens dronkenschap? Goed, hij is wel eens wat aangeschoten... Moet hij dáárvor openlijk aan de schandpaal genageld worden? Wat moet het volk daar wel niet van denken! Dit neemt hij niet! Hij stuurt een deurwaarder naar de beide predikanten, met de boodschap: "U bent uit dit gewest verbannen. Voor zes uur deze avond moet u de stad hebben verlaten".

Dat hadden de predikanten niet verwacht. De verslagenheid is groot, zeker bij dominee Teellinck, die deze dagen in diepe rouw is. Eén van zijn kinderen is gestorven...

8. De Gouden Eeuw

Zal hij niet eens de gelegenheid krijgen om het kind te begraven? Dominee Van de Velde wil nog een poging wagen. Onbevreesd zoekt hij de burgemeester op en pleit voor zijn collega... De burgemeester staat een bedroefde vader toch wel toe zijn kind te begraven?

Het antwoord is kort en bondig: "Geen sprake van! Binnen vierentwintig uur moeten jullie niet alleen de stad Utrecht, maar ook het gewest verlaten hebben..." De burgemeester grijnst bij een plotseling opkomende gedachte. "En als uw ambtsbroeder zijn kind wil meenemen, wil ik mijn mestkar wel ter beschikking stellen!" Dan valt de deur in het slot...

Op de rivier de Vecht vaart een trekschuit.

Dominee Van de Velde kijkt naar de voorbijglijdende oevers. Zijn hart is vol zorgen. Hoe moet het nu verder? Hoe zal zijn broeder Teellinck het maken? Hij buigt zijn hoofd en vouwt zijn handen. Als de dominee opkijkt, rondt de trekschuit juist een bocht. Een prachtige buitenplaats ligt voor hem. Een groot landhuis ligt in het midden van een schitterend aangelegde tuin. Op de oever staat een forse gestalte. Het is de burgemeester, die de aftocht van zijn vijand wil zien...

Deze wrijft in zijn handen van plezier als hij de schuit ziet naderen. Ha, daar gaat die dominee, die ongeluksprofeet! Van hem zal hij geen last meer hebben! Maar dan... Een plotselinge pijn beneemt hem de adem. Hij wankelt, grijpt naar zijn borst... Hij ziet de trekschuit nog als door een floers.... Zonder geluid te geven zakt hij in elkaar. De trekschuit vaart voorbij, maar de burgemeester beseft het niet meer...

Dat geeft een opschudding op de buitenplaats! De knecht en de tuinman schieten toe, ondersteunen hun heer, kijken bang naar zijn vertrokken gezicht... Hun heer moet zo snel mogelijk naar de stad gebracht worden. Daar zijn immers bekwame geneesheren! Maar hoe? Radeloos kijken ze om zich heen.

Daar komt schommelend en krakend een ongeladen boerenkar naderbij. Een paard sjokt ervoor. De knecht grijpt het dier bij de halster en snauwt de verbouwereerde boer toe: "Vlug man, keren! Terug naar de stad! 't Gaat om het leven van mijnheer!" Behoedzaam wordt het zware lichaam van de burgemeester op de kar gelegd. Krakend zet het geval zich in beweging. Zenuwachtig loopt de knecht ernaast. Terloops kijkt hij naar het witte gezicht van zijn meester.

Als de wagen Utrecht binnenrijdt, sterft de burgemeester. De mestkar is zijn lijkwagen...

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt).

Gespreksvragen

1. Ga jij ook al naar catechisatie? Wat is het doel van de catechisatie? (Denk hierbij aan leer én leven.)
2. Voetius gaf als beroemde professor catechisatie aan weeskinderen. Welke eigenschappen horen daarbij?
3. Mag je ook genieten van je eten en drinken? Of moet je alleen eten en drinken om in leven te blijven.

- Zie o.a. *Deuteronomium 8 : 10, Prediker 9 : 7-10 en 1 Korinthe 10 : 31.*

4. Is er altijd een direct verband aan te wijzen tussen de zonde van de mens en straf daarvoor van God? Kun je daar n.a.v. de geschiedenis van de burgemeester, in alle voorzichtigheid, iets over zeggen?

Vertelling 4 **SLAVENHANDEL (facultatief)**

Vrolijk klimt kapitein Claes Dirks uit de sloep die hem van zijn schip de Brandaan aan wal in West-Afrika heeft gebracht. Twee matrozen volgen hem op het slingerende pad door het oerwoud. Hij kent de weg goed. Het negerdorp, waar hij moet zijn, bezoekt hij vandaag niet voor de eerste keer. Zou zijn vriend, de hoofdman, een goede vangst gedaan hebben?

Dadelijk bij aankomst ziet hij dat het opperhoofd zijn werk goed gedaan heeft. Hij kan blijkbaar omgaan met een geweer! De buit is bijzonder groot deze keer. Op een kaal terrein tussen de hutten zitten enkele honderden diepzwarte mensen te wachten: mannen, vrouwen en kinderen, die met kettingen aan elkaar gebonden zijn. De kapitein overziet de menigte en knikt goedkeurend. Zijn vriend heeft de koopwaar goed uitgezocht – mooie, sterke, gezonde inlanders, die hard zullen kunnen werken.

Claes Dirks ziet de opgetooide negerhoofdman al aankomen. Zijn vijf vrouwen volgen hem. De mannen begroeten elkaar volgens de regels. Claes maakt een diepe buiging. Het stamhoofd doet hetzelfde. Daarna laat de kapitein zijn donkere vriend de door de matrozen meegebrachte ruilwaren zien: geweren en kruid voor hemzelf, en prachtige kleding en sieraden voor zijn vrouwen. De hoofdman klappt in zijn handen van plezier.

Ter ere van de goede vangst wordt een heerlijk feestmaal gehouden. Vrouwen in kleurige kleding bedienen hen. Hoewel Claes Dirks en zijn vriend elkaars taal niet spreken, begrijpen ze elkaar toch door middel van gebaren. Eigenlijk wel makkelijk zo, dan hoeft hij ook niet te vragen waar de koopwaar vandaan komt. Wat niet weet, wat niet deert. Het enige waarin ze elkaar goed moeten begrijpen is de prijs. Claes Dirks zag de hoofdman al begerig naar de ruilwaar kijken, dus dat zal wel lukken.

De volgende dag drijft de bemanning van het schip de zwarte bevolking door de jungle. Ze hebben de gevangenen de handen op de rug gebonden. Stokken om de halzen zorgen ervoor dat ze niet weg kunnen vluchten. Bij de kust blijven de zwarte mensen staan. Ze weigeren om in de sloep te stappen. Dat hebben de matrozen meer bij de hand gehad. 'De zweep erover, mannen!' roept de kapitein. Het middel werkt wonderbaarlijk snel. De zwarte mensen worden zo gewillig als een lammetje; de doodsangst staat hun op het gezicht te lezen.

Op de Brandaan krijgen ze allemaal een plaats, sommigen op het dek, anderen in het ruim. Gedurende de hele reis moeten ze op dezelfde plaats blijven zitten, want ruimte om te bewegen is er niet. Toch zorgt Claes Dirks wel goed voor hen. Hij laat degenen die op het dek bivakkeren onder een zeil liggen, anders zouden ze uitdrogen door de felle zon. Ook geeft hij hen goed te eten. Het gebeurt op andere schepen wel eens dat er eentje overboord springt, maar daar wordt hier streng toezicht op gehouden. Mochten de slaven in opstand komen, dan zal hij niet met scherp op hen schieten, zoals anderen wel gedaan hebben, maar hooguit met rijstkorrels. Claes Dirks begrijpt de kapiteins niet die niet goed voor hun koopwaar zorgen. Elke zwarte is immers geld waard!

Terwijl de zeilen worden gehesen, is de kapitein in zijn gedachten al veel verder. Hij ziet de markt voor zich, waar de koopwaar aangeboden zal worden. Hij heeft daar een vaste plek in de schaduw van grote herenhuizen. De kopers kennen hem als een betrouwbare partner, die hen geen knollen voor citroenen verkoopt. Bij deze partij

8. De Gouden Eeuw

zit een aantal heel goede werkkrachten; die zal hij voor zijn beste klant reserveren. Claes Dirks berekent hoeveel winst hij deze keer zal maken. Misschien kan hij daarvan zijn huis in Middelburg nog een stuk vergroten, zodat zijn gezag zal toenemen. Wie weet komt hij dan ook wel in de kerkenraad. Langzaam zeilt de Brandaan weg.

Bron

Gespreksvragen

1. Hoe denkt de kapitein over andere mensen? Hoe komt het dat wij ook vaak op anderen neerkijken?
2. Mag je handelen in mensen? Gebeurt dat nu nog?
3. Noem een Bijbelse geschiedenis, waarin je merkt hoe je anderen moet behandelen.
4. Noem voorbeelden hoe de Heere Jezus op aarde met mensen omging.
5. Wat staat er in het *formulier om ouderlingen en diakenen te bevestigen* over de manier waarop iemand in de kerkenraad kan komen? Welke gaven en eigenschappen moeten kerkenraadsleden hebben?

Leestekst

DE NACHTWACHT

Amsterdam, het jaar 1641.

De naam van meester Rembrandt is bekend door het hele land. Hij is de knapste schilder van de Republiek.

Het is in deze tijd dat Frans Banning Cocq, heer van Purmerlandt en bevelhebber van de schutters, bij Rembrandt komt. Hij wil een groot schilderij bestellen, een schuttersstuk. Het zal opgehangen worden in de grote zaal van de Kloveniersdoelen, waar de schutters geregeld bijeenkomen.

'Zestien schutters moeten een plaats krijgen op het doek, meester: onze vaandrig Jan Visscher Cornelissen, de sergeants Rombout, Kamp en Engel en enkele andere schutters. En natuurlijk ikzelf en mijn luitenant Willem van Ruytenburg, heer van Vlaerdingen.

Honderd gulden per man zal er betaald worden, zestienhonderd gulden in totaal. Verder moet het doek vijf meter breed en drie meter hoog worden. Wat denkt u? Wilt ge deze opdracht aannemen?'

Natuurlijk, Rembrandt wil er met plezier aan beginnen. De aanvoerders en de schutters kunnen om beurten bij hem in het atelier komen.

En ze komen. Rembrandt maakt tientallen schetsen. De vloer van zijn atelier ligt er mee bezaaid. Hij kan iedere figuur nu wel uit zijn hoofd tekenen, zo goed heeft hij hen bestudeerd.

Rembrandt ziet het grote schilderij in gedachten al voor zich. Onder het geroffel van de trom maken de schutters zich gereed om uit te rukken. Ze grijpen hun wapens. De vaandrig zwaait zijn vaandel. Een sergeant wijst enkele schutters hun plaats. Even nog en het vendel zal ordelijk opgesteld staan om de straat in te marcheren, het licht tegemoet... De kapitein staat al in het volle zonlicht. Hij geeft een bevel aan zijn luitenant. De groep wordt omringd door vrolijke toeschouwers, jong en oud. Het moet één grote bonte groep worden, die vanuit het halfdonker recht op de toeschouwers

afkomt. 'Het korporeelschap van Frans Banning Cocq' zal het schilderij heten. Rembrandts leerlingen spannen het doek, maar het atelier is te klein. Hij krijgt toestemming om te schilderen in het koor van de Oude Kerk. Daar zwoegt hij, week in, week uit.

Zijn leerlingen schrappen de paletten, maken de kwasten schoon met terpentijn en wrijven de verf. Verfpoeder en olie worden op de marmersteen gelegd en dan door een gewreven met een zware loper. De verf moet zacht zijn, klonten mogen er niet in zitten. En de meester heeft steeds heel veel verf nodig voor dit schilderij.

Af en toe krijgt Rembrandt bezoek. Ook van Andries de Graaf, burgemeester van Amsterdam.

'Wilt ge mijn portret schilderen, meester Rembrandt?' Hij moet wachten. Eerst moet het schuttersstuk klaar zijn.

Als het grote schilderij bijna klaar is, komt Banning Cocq eens kijken. Lange tijd bekijkt hij zwijgend het grote doek.

Hij ziet de knap geschilderde gezichten, de prachtige kleding, de gloeiende kleuren, de diepe schaduwen. Hij weet dat dit een meesterwerk is. Maar toch...

'Zeker, meester Rembrandt, het is een mooi stuk geworden. Alleen, het is de vraag of alle schutters het zullen waarderen. Sommigen zijn voor een groot deel in de schaduw of tussen het volk afgebeeld. Ze zijn nauwelijks te herkennen. Misschien zullen zij geen genoegen willen nemen met dit werk.' Banning Cocq krijgt gelijk. De schutters zijn niet tevreden. Ze hadden zich voorgesteld dat ze allemaal helder en duidelijk te zien zouden zijn op het schilderij. Nu zijn alleen de twee aanvoerders en nog enkele anderen dadelijk te herkennen. En dan al dat vreemde volk erbij... Mopperend betalen ze hun honderd gulden.

Er zijn maar weinig mensen die het meesterwerk van Rembrandt bewonderen. Zelfs schilders halen hun schouders op als ze het zien. Eén van hen, Lairesse, een Amsterdams schilder die veel leerlingen opleidt, zegt smalend: 'De verf loopt als drek van het schilderij.'

In de grote schutterszaal van de Kloveniersdoelen is het stoffig.

Langzamerhand bedekt een laag vuil het schilderij. De kleuren verdonkeren en het zonlicht verdoft...

Het begint erop te lijken dat het schuttersvendel van Frans Banning Cocq zich gereedmaakt voor een nachtelijke tocht. Een 'nachtwacht' dus. Dat wordt op den duur ook de nieuwe naam van het schilderij: 'De Nachtwacht'. Tegenwoordig is Rembrandts beroemde schuttersstuk te zien in het Rijksmuseum in Amsterdam. Het is schoongemaakt, de kleuren schitteren weer en het zonlicht schijnt vrolijk op de aanvoerders. Maar nog steeds wordt het 'De Nachtwacht' genoemd.

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 2.

Achtergrond- informatie *HANDEL EN VISSERIJ*

1. Bevolkingsgroei

Omstreeks 1650 had de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in veel opzichten haar hoogtepunt bereikt. Zij had Spanje een gevoelige nederlaag toegebracht en was opgeklommen tot het niveau van de grote Europese mogendheden. Zij was de stapelmarkt van West-Europa en een vrachtvaarder hij uitstek. In geen

8. De Gouden Eeuw

enkel ander land waren de verschillende bedrijfstakken zo duidelijk op elkaar afgestemd, dat ze elkaar aanvulden en stimuleerden. In demografisch opzicht viel zij op door een grote bevolkingsdichtheid en verstedelijking. De sterke economische groei stimuleerde de immigratie en het aantal huwelijken en geboorten steeg. Door de betere voeding daalde het sterftcijfer eveneens en ontstond er een geboorteoverschot. Deze ontwikkeling vormde op haar beurt weer een stimulans voor het economische leven, doordat er een grotere vraag kwam naar allerlei producten.

Naar schatting woonden er omstreeks 1600 1,5 miljoen mensen in de Republiek. In 1650 was dit aantal opgelopen tot 1,9 miljoen. Toen was ook het eindpunt van de groei bereikt. Rond 1700 bedroeg het inwonertal nog steeds 1,9 miljoen.

Wel bleef de snelle economische en demografische groei beperkt tot het westen. Holland vormde de kern en trok Zeeland en Friesland mee. Eerstgenoemd gewest had met 900.000 inwoners bijna de helft van de totale bevolking van de Republiek binnen haar grenzen. Daarvan woonde het grootste deel in de steden, waarvan Amsterdam en Leiden met respectievelijk 200.000 en 72.000 de grootste waren. Na 1700 daalde het inwonertal van de Hollandse steden echter en steeg dat van de oostelijke gewesten licht. De verstedelijking in de eerste helft van de zeventiende eeuw hing duidelijk samen met de economische bloei

2. Amsterdam, de stad aan het IJ

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vervienvoudigde de bevolking van Amsterdam. De grootste bevolkingsgroei vond met name plaats in de zeventiende eeuw, nadat het directe oorlogsgevaar voor de stad geweken was. In 1610, kort na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand, aanvaardde de vroedschap een ambitieus uitbreidingsplan van Hendrick de Keyser. Nog geen twee jaar later werden de oude wallen afgegraven en werd de uit 1482 daterende muur afgebroken. Alleen de torens bleven staan. In de omliggende weilanden werden nieuwe grachten, een ringmuur, poorten en bolwerken uitgezet. Vijftig jaar later lag er de beroemde halve maan, nog steeds het kenmerk van de oude binnenstad van Amsterdam. Het voordeel van deze vorm was een groot oppervlak binnen een zo kort mogelijke muur. Bovendien lagen alle huizen zodoende dicht bij het centrum en bij het IJ.

Binnen de zorgvuldig onderhouden nieuwe muur kregen de drie grachtengordels een plaats. Daarlangs verrezen fraaie koopmanshuizen, met grote kamers en zolders, waar succesvolle kooplieden kantoor aan huis hielden en voorlopig ook nog hun voorraden opsloegen. De drie grachten werden straalsgewijze doorkruist door straten en sierlijke bruggen. In deze straten woonden de neringdoenden, handwerkslieden en zeelui. Aan de westkant werd eenvoudig de richting van de sloten tussen de weilanden overgenomen. De sloten werden uitgediept tot grachten, waarna rechthoekig erop de dwarsstraten werden aangelegd. Dit stadsdeel met zijn nauwe straatjes werd later 'Jordaan' genoemd.

Binnen een halve eeuw was Amsterdam een stad geworden waar 46% van alle handel in de Republiek omging. Vondel zei ervan:

*Aen d' Amstel en aen 't IJ doet sick heerlijk ope
Zij die als Kayserin de kroon draeght van Europe.*

3. Handel en visserij

Van alle handel was de vaart op de Oostzee als het ware de hoeksteen. De waarde ervan vertegenwoordigde 41% van de totale Nederlandse import uit Europa. Het graan, vooral rogge, maakte driekwart van de uit de Oostzee aangevoerde goederen uit. Naast graan werden ijzer, koper, vlas, hennep, teer, pek, lijnzaad en hout geïm-

porteerde. Dit waren allemaal producten zowel voor eigen gebruik, als voor doorvoer bestemd. Bovendien leverde Noorwegen hout en Rusland huiden, zalm, kaviaar, graan en salpeter. Op de heenreis voerden de Nederlanders veelal zout en haring mee en in mindere mate ook wijn en laken. De waarde van de retourlading uit de Oostzee was echter beduidend hoger, zodat de Nederlanders ter aanvulling edelmetaal moesten meenemen. De winsten op de verkoop van Oostzeegoederen overtroffen de geldexport echter ruimschoots.

Geen enkel land stuurde zoveel schepen naar de Oostzee als de Republiek. Omstreeks 1610 was 60% van alle schepen die tol betaalden aan de Denen voor het doorvaren van de Sont van Nederlandse herkomst.

Soms werden de Oostzeegoederen direct doorgevaren naar andere West-Europese landen. Dit werd de 'voorbijlandvaart' genoemd. Meestal werden deze landen echter vanuit de stapelmarkt bevoorrad. Kleine schepen voeren de goederen vanuit Amsterdam naar Engeland en Noord-Frankrijk. Als retour brachten zij uit Engeland laken en kolen en uit Frankrijk wijn, graan en zout mee. Met name deze vaart had tussen 1626 en 1642 veel te lijden van kapers uit Duinkerken, Oostende en Nieuwpoort, kortweg Duinkerker kapers genoemd.

Nadat Duinkerken in 1646 door de Fransen was veroverd en de oorlog enkele jaren later voorbij was, werd de handel winstgevender dan ooit, tot de Engelse zeeoorlogen voor problemen gingen zorgen.

Met grotere schepen voeren de Nederlanders naar de Golf van Biscaje, de 'Bocht' genoemd, voor zout, wijn en gerst en naar Spanje en Portugal. Hiervoor werd over het algemeen een nieuw type schip, het 'fluitschip' gebruikt. Het fluitschip of kortweg 'fluit' had ronde vormen, zeilde uitstekend en kon bij een geringe bemanning een grote lading vervoeren.

Dat Spanje en Portugal vijandelijke landen waren, stond het handeldrijven niet in de weg. Wel werd in tijden van spanning soms beslag gelegd op de Nederlandse schepen in Spaanse en Portugese havens. Daarom werd soms gebruikgemaakt van valse paspoorten of van schepen onder neutrale vlag.

Na de vrede in 1648 voeren de Nederlanders veilig en wel door de Straat van Gibraltar de Middellandse Zee binnen (de zogenaamde Straatvaart). Hierheen vervoerden zij graan, textiel, vis, zuivelproducten en specerijen. Omdat ook deze ladingen niet opwogen tegen de retourladingen, probeerden de Nederlanders de aldus ontstane tekorten op te vullen door overal als vrachtvaarders op te treden.

Dat was in de Middellandse Zee een gevaarlijke bezigheid, gezien de activiteiten van de Noord-Afrikaanse, mohammedaanse zeerovers.

Natuurlijk was er ook de handel op andere werelddelen, maar de VOC en WIC kwamen in ander verband aan de orde.

Evenals in de voorgaande eeuw speelde ook de visserij een belangrijke rol in het economische leven. Zij voorzag de bevolking van voedsel en leverde een goed exportproduct. Verder was zij een goede oefenschool voor menig toekomstig zeeman op de verre vaart.

In de zeventiende eeuw breidde de haringvangst zich sterk uit. Omstreeks 1630 telde de vloot ongeveer 500 buizen, omstreeks 1650 was dit aantal opgelopen tot 80(1). Op een haringbuis voeren twaalf tot veertien bemanningsleden. Centrum van de haringvangst was Enkhuizen, dat omstreeks 1650 zo'n 250 haringbuizen in zee had. In de daaropvolgende jaren werd de bedrijfstak zwaar getroffen door de opeenvolgende oorlogen, maar zij herstelde zich telkens. Na 1680 zette echter een definitieve teruggang in.

8. De Gouden Eeuw

Ook de walvisvaart maakte een snelle groei door. In 1614 werd de Noordse Compagnie opgericht om de walvisjagers te beschermen tegen buitenlandse, vooral Engelse, aanvallen. In deze compagnie werkte een aantal ondernemingen samen. Jaarlijks stuurde zij ongeveer twintig schepen naar Spitsbergen voor de jacht op walvissen. Tot 1642 was de walvisvangst voor andere Nederlandse belangstellenden verboden, omdat de Noordse Compagnie het handelsmonopolie bezat. Daarna kregen andere gegadigden hun kans en groeide de walvisvaart explosief.

Uit het spek van de gevangen vissen werd op Spitsbergen, ten noorden van Noorwegen, traan gewonnen in traankokerijen. Walvistraan werd gebruikt als grondstof voor zeep, lampolie en als smeermiddel. Van de baleinen werden sier- en gebruiksvoorwerpen gemaakt.

Op Spitsbergen ontstond zelfs een nederzetting, die de toepasselijke naam Smerenburg (ontleend aan traan of smeer) kreeg. Deze nederzetting was tijdens de lange poolnacht verlaten: in de herfst werden de harpoenen en lijnen opgeborgen in de schuren en de walvisvaarders vertrokken.

4. Industrie

In de eerste helft van de zeventiende eeuw namen behalve in de handel en scheepvaart ook de activiteiten in de agrarische sector en in de nijverheid toe. Zoals al eerder is opgemerkt hing dat nauw samen met de opkomst van de Republiek als zeevarende handelsmogendheid. Vandaar dat het niet verwonderlijk is dat de groei in het westen aanzienlijk groter was dan in de landprovincies in het oosten.

In de industrie trof men naast het werken ten behoeve van de export, ook nog de arbeid voor de lokale markt aan. De ambachtsman voorzag nog steeds zijn plaatsgenoten van allerlei producten. In de steden waren de kleine winkels, waarvan het aantal leerjongens en gezellen door de gilden was voorgeschreven, evenals de kwaliteit en de prijs van het product dat waren. Het gildewezen floreerde dus nog steeds, alhoewel de naleving van de regels meer en meer te wensen overliet en de meesters zich de nodige vrijheden gingen veroorloven. Op het platteland ontbrak de gildestructuur overigens geheel. Wel breidde ook daar het aantal ambachtelijke bedrijfjes zich uit.

Door het toenemen van de bevolking in de eerste helft van de eeuw was er op het platteland in de westelijke provincies niet meer voor iedereen werk te vinden in de landbouw. De agrarische sector specialiseerde zich namelijk meer en meer op goed verhandelbare producten voor de export, zoals kaas en boter. Daardoor leverde zij een flinke bijdrage aan de ontwikkeling van de handel. Dat had echter wel tot gevolg dat minder rendabele werkzaamheden vaak werden afgestoten. Het verbouwen van graan was daarvan een voorbeeld. Door de import van goedkoop graan uit de Oostzeelanden daalden de prijzen van Hollands graan rond 1660 met 40%. Degenen die geen werk konden vinden in de agrarische sector, waren gedwongen om te zien naar ander werk. Hierdoor ontstond ook buiten de steden een steeds grotere beroependifferentiatie. Bijna elk dorp kreeg zijn eigen timmerman, bakker, wever, smid en herbergier. Ook het aantal dorpschoolmeesters nam toe. Desondanks bleef het vinden van werk op het platteland moeilijk. Naast het dienst nemen op een koopvaardij- of oorlogsschip bleef er voor velen geen andere keus over dan een karig bestaan te zoeken in de vervening of in de polders.

In de steden namen de specialisaties sterk toe. Zo werden Leiden en Haarlem textielsteden bij uitstek. Deze lakennijverheid bracht welvaart, maar er was ook een keerzijde. In tijden dat de binnen- en buitenlandse vraag sterk terugliep, sloeg in

steden met een eenzijdige gerichtheid op een bepaalde bedrijfstak al snel de verpaupering toe.

De toenemende vraag naar scheepsbier zorgde voor een sterke toename van het aantal bierbrouwerijen, met name in de havensteden. Gouda en Delft, vanouds steden met veel bierbrouwerijen, ondervonden hiervan zoveel nadeel dat zij zich gingen toeleggen op het hakken van plateel (aardewerk) en pijpen. In de omgeving van beide steden werd ruim voldoende turf, de benodigde brandstof, gewonnen.

In de Zaanstreek kwam een aantal bedrijfstakken tot ontplooiing door de verdere ontwikkeling van de industrie-windmolen. Van belang voor deze ontwikkeling was natuurlijk de nabijheid van de grote handelsstad Amsterdam. In 1630 stonden er 128 molens in de Zaanstreek, waaronder 53 houtzaag- en 45 oliemolens. In 1731, op het hoogtepunt van de bloei, waren het er 584, waaronder 256 houtzaag- en 140 oliemolens. Rond 1650 verrezen er vijf papiermolens, een aantal dat uitgroeide tot 42. In een papiermolen vonden maar liefst 40 mensen werk! Ook de scheepsbouw nam er een hoge vlucht. Al voor 1650 had de Zaanstreek de scheepswerven van Edam, Hoorn en Haarlem totaal overvleugeld en korte tijd daarna ook die van Rotterdam. Alleen Amsterdam kon de concurrentie volhouden. Daarnaast ontstonden allerlei nevenbedrijven zoals zeildoekweverijen, touwslagerijen, teerfabrieken en beschuitbakkerijen.

Vanouds hadden zich langs de grote rivieren steen- en pannenbakkerijen gevestigd. Hun betekenis groeide in de Gouden Eeuw, toen met het toenemen van de bevolking, er meer huizen gebouwd moesten worden. In plaats van hout werd steeds vaker steen gebruikt om het brandgevaar te beperken. Eveneens hadden genoemde bakkerijen voordeel van de aanleg van nieuwe verdedigingswerken rond de snel uitbreidende steden. Bovendien namen schepen op uitreis ballast in om een stabiele ligging te garanderen. Daarvoor werd vaak baksteen gebruikt. Op de thuisreis werd deze ballast uiteraard vervangen door de retourlading.

Op het platteland werd al generaties lang gesponnen en geweven voor eigen gebruik. Hier en daar hadden zich al zelfstandige bedrijven ontwikkeld. De steden probeerden deze ontwikkeling tegen te gaan, uit vrees voor concurrentie. Dat bleek moeilijk, alleen al door het feit dat de arbeiders in het armelijke oosten van de Republiek tevreden waren met lagere lonen dan die in het welvarender westen. Voor 1650 besteedden Haarlemse ondernemers het spinnen van vlas uit aan arbeiders in Eindhoven en Helmond. Leidenaren en Amsterdammers lieten hun wol goedkoop weven in Tilburg. Op de Veluwe werden watermolens gebouwd voor de Hollandse papierproductie en turf werd meer en meer gestoken in Friesland en in de kop van Overijssel. Zo ontstonden er langzamerhand meer zakelijke verbindingen tussen oost en west. Deze ontwikkeling zorgde er ook voor, toen na 1650 de groei in het westen stagneerde, dat de werkgelegenheid in het oosten voorlopig nog bleef toenemen.

5. Landverlies en landaanwinst

In het westen verplaatste het vervenen zich van het Hollandse Noorder- naar het Zuiderkwartier (kortweg gezegd van Noord- naar Zuid-Holland) en vandaar naar het westen van Utrecht. Daar verdwenen door het afturven grote laagveengebieden onder water en hielden dorpen op te bestaan.

Zo ontstonden de uitgestrekte meren in de Hollandse en Utrechtse laagveengebieden, waarvan er heden ten dage nog vele zijn.

8. De Gouden Eeuw

Na 1650 was het beschikbare veen in Holland en Zeeland goeddeels afgeturfd en verplaatste het vervenen zich naar het noordoosten, naar de kop van Overijssel en Groningen.

Tegenover dit verlies van land door menselijk handelen stond het streven naar landaanwinst. De toenemende betekenis van de agrarische sector had al voor 1600 de belangstelling van rijke kooplieden en regenten gewekt. Grondaankoop op het platteland scheen een goede investering. De activiteiten van de beleggers concentreerden zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw vooral op de droogmakerijen. Al voor 1650 lagen alle meren van het Noorderkwartier droog, wat een landwinst van 27.000 ha opleverde. In het Zuid-Hollandse en Zeeuwse deltagebied hield men zich bezig met bedijking. Daarmee won men in de eerste helft van de eeuw 50.000 ha en in de tweede helft nog eens 40.000 ha.

Overigens verdween met de economische stagnatie na 1650 de belangstelling van de investeerders voor de droogmakerijen.

6. Jan Adriaensz. Leeghwater

Aan de genoemde droogmakerijen in Noord-Holland is onverbrekkelijk de naam van Leeghwater verbonden. Toen in de negentiende eeuw tal van geschriften van zijn hand werden ontdekt, meende men dat achter het concept van droogmakerijen en bedijkingen een geniaal brein moest schuilgaan. En wie kon dat anders zijn dan Leeghwater! Nader onderzoek heeft uitgewezen dat deze opvatting onjuist is. Uit zijn geschriften komt Leeghwater naar voren als molenhouwer, ingenieur, landmeter, architect, dichter, schilder, kaartenmaker, bedijker en uitvinder. Zo trok hij op de Amsterdamse kermis van het jaar 1606 de aandacht door drie kwartier onder water in een duikerklok door te brengen. Gekleed in *een lynen kleedt*, met een schalmei in de hand en een dozijn peren op zak was hij in het water gesprongen en het publiek meende al dat hij verdronken was. Plotseling verscheen hij echter, psalmzingend en perenklokhuizen rondstrooiend.

Verder beroemde hij zich op zijn uitvinding van de achtkantige oliemolen zoals die in de Zaanstreek werd gebruikt. Maar zowel oliemolens als achtkantige bovenkruiers waren al lang in gebruik en Leeghwaters uitvinding kreeg nooit octrooi. Als bekwaam ambachtsman was hij inderdaad bij de droogmakerijen betrokken. Ook hij de eerste grote drooglegging in de zeventiende eeuw, die van de Beemster. Dit werk vergde een moeizame arbeid van vier jaar. De voorbereiding van het werk was echter in handen van de hoofdingelanden, de rijke investeerders onder leiding van koopman Dirck van Oss, een van de grondleggers van de vaart op Indië. Leeghwaters ontwerp van een watermolen werd door hen verworpen. In feite trad hij op als *op-siender*. Zo ging het ook bij de Bijlmer, de Wormer en de Schermer. Wel maakte Leeghwater nog een ontwerp voor de drooglegging van de grote Haarlemmermeer, maar daaraan kleefden tal van technische fouten. Het werd nooit uitgevoerd.

Zelfs de opvatting dat Leeghwater de molens bouwde waarmee Frederik Hendrik de moerassen rondom 's-Hertogenbosch leegpompte en de drinkwatervoorziening voor de belegerde stad afsneed, staat ter discussie. Deze molens schenen al voor die tijd in bedrijf te zijn.

Als architect is zijn naam verbonden aan het prachtige stadhuis van De Rijp, maar het is niet bekend of hij het ook inderdaad heeft ontworpen. Zijn ontwerp voor de toren van de Nieuwe Kerk in Amsterdam werd in ieder geval afgekeurd.

Hoe dan ook, op de vermeende verdiensten van Leeghwater valt het een en ander af te dingen. Zelf heeft hij zich zeker geen miskend genie gevoeld. Aan het eind van zijn

leven had hij een aardig kapitaal vergaard, valt te lezen in zijn geschriften. Hij blikte dan ook met genoegen terug op een arbeidzaam leven.

DE VERENIGDE OOST-INDISCHE COMPAGNIE

1. Jan Huygen van Linschoten

Tot omstreeks 1500 werden oosterse producten als specerijen, zijde en porselein langs karavaanwegen naar de kusten van Klein-Azië en Egypte vervoerd. Daar haalden kooplieden uit Venetië en Genua ze op om ze door heel Europa te distribueren. Maar na de aankomst van Vasco da Gama in 1498 trokken de Portugezen met hun zeetransport een deel van de handel aan zich. Zeetransport was goedkoper. En omdat de Portugezen de oude prijzen handhaafden waren de winsten groot.

Het distribueren van de in Lissabon aangevoerde goederen liet de Portugese koning echter uit eigenbelang over aan anderen. Hij had het recht jaarlijks ongeveer zes schepen naar Indië uit te zenden. Portugese kooplieden mochten alleen tegen betaling aan de bevrachting deelnemen. Zij mochten echter de in Lissabon aangevoerde goederen niet exporteren naar andere landen, uit angst dat dan Engelse en Nederlandse schepen zelf de weg naar Indië zouden gaan zoeken. De Portugese koning gaf er de voorkeur aan buitenlandse vrachtvaarders die Lissabon aandeden buitengewoon voorkomend te behandelen. Geen wonder dat de Nederlandse kooplieden zich niet gedrongen voelden om zelf schepen uit te rusten voor de vaart naar Indië.

Dat veranderde toen Filips II in 1580 Portugal veroverde. Vanaf die tijd waren de Nederlanders minder welkom in Lissabon. Soms werden hun schepen in beslag genomen *onder 't deciel datse quamen van vijanden Landen*. Soms lieten de Spanjaarden de handel plotseling weer toe om in hun eigen behoeften te kunnen voorzien. Ze namen dan genoegen met paspoorten van de Oostzeelanden, hoe onbeholpen die ook waren nagemaakt door Amsterdamse notarissen. Maar nooit wist een schipper wat hem wachtte. Het gevolg was dat er bij de Nederlandse kooplieden belangstelling ontstond voor zeekaarten en oosterse handelsgebruiken.

Overigens was de zeeweg naar Indië niet geheel onbekend, want verschillende Nederlanders waren met Spaanse of Portugese schepen meegevaren. Eén van hen was Jan Huygen van Linschoten (1563-1611). In 1580 vertrok hij uit Enkhuizen naar Lissabon, waar hij als secretaris-boekhouder in dienst kwam van de Portugese aartsbischop van Goa. Zo kwam hij in Voor-Indië terecht, waar hij tot 1589 bleef. In 1591 keerde hij in Enkhuizen terug. Tijdens zijn reizen had hij vlijtig aantekeningen gemaakt. Deze werkte hij uit in een boek dat in 1596 verscheen: *Itinerario, voyage ofte schipvaart van Jan Huyghen van Linschoten naer Oost of te Portugaels Indiën*. In dit boek gaf hij af op het slechte zeemanschap van de Portugezen en vestigde hij de aandacht op het feit dat de Nederlanders op Java ongestoord handel zouden kunnen drijven, omdat de Portugezen daar niet kwamen.

2. Om de noord

Wel was het duidelijk dat de zeeweg naar Indië een weg vol gevaren was. De tocht voerde immers langs de beruchte Duinkerker kapers en langs het vijandige Spanje. De vraag was of er een veiliger en kortere weg was. De Amsterdamse predikant en zeevaartkundige Plancius vermoedde dat er ten noorden van Nova Zembla een ijsvrije zee was. De algemene opvatting was namelijk dat de noordkust van Azië al

8. De Gouden Eeuw

spoedig naar het zuidoosten afboog. Plancius meende daarom dat zich daar een bevaarbare zeeroute naar Indië bevond.

Enkele tochten waren al mislukt toen de stad Amsterdam in 1596 twee schepen uitrustte om nogmaals een poging te wagen. Het ene schip, onder bevel van schipper De Rijk bleef vanaf Spitsbergen in noordelijke richting doorvaren. Toen het ijs verder varen onmogelijk maakte, keerde De Rijk terug naar Amsterdam. Het tweede schip, dat onder bevel stond van Jacob van Heemskerck, zette vanaf Spitsbergen koers naar het oosten en bereikte Nova Zembla. Daar raakte het beknelde in het ijs. Er zat niets anders op dan op het eiland te overwinteren. Van het hout van het in elkaar gedrukte schip werd een hut gebouwd. In dit 'Behouden Huys' werd de lange poolnacht doorgebracht. In de zomer van 1597 verlieten de zeelui het eiland en staken met twee open boten in zee. Stuurman Willem Barentsz. werd ziek aan boord gedragen. Onderweg stierf hij. De anderen bereikten na een gevaarlijke tocht het schiereiland Kola in de Witte Zee. Daar wachtte De Rijk, die uitgestuurd was om zijn vroegere metgezellen te zoeken, hen op en bracht hen terug naar het vaderland. Het enthousiasme voor een noordelijke zeeweg bekoelde danig na dit avontuur. Te meer omdat inmiddels Nederlandse schepen erin geslaagd waren langs de Kaap naar Indië te varen.

3. Cornelis de Houtman

Negen Amsterdamse kooplieden hadden zich, om de risico's te beperken, verenigd in een 'Compagnie van Verre'. Samen brachten ze een kapitaal van 290.000 gulden bijeen, waarvan 100.000 gulden bestemd was voor de aankoop van specerijen. Op 2 april 1595, 's morgens om zeven uur, zeilden de Mauritius, de Hollandia, de Amsterdam en het Duyffken het Spanjaardsgat bij Texel uit. Het doel waren de verre Oost-Indiën, *waer de specerijen wassen*, en wel via de route van de Portugezen. De schepen waren klein. Samen konden ze niet meer dan 1100 ton vervoeren. Dat was de lading die één grote Portugese kraak kon meenemen. De Staten van Holland en prins Maurits hadden geschut ter beschikking gesteld.

Er was geen aangewezen leider van de expeditie, maar Cornelis de Houtman trad op als oppercommies. In 1592 waren hij en zijn broer Frederick naar Lissabon gereisd om daar, vermomd als kooplied, de nodige kennis op te doen. Ook de namen van de schippers Pieter Keyser en Jan Jansz Meulenaer werden wel genoemd. Maar uiteindelijk lag de beslissing bij de scheepsraad, zij het dat de genoemden bij het staken van de stemmen de doorslag konden geven.

Een groot probleem was het late vertrek van de vloot. Als ze onmiddellijk na de oogst zou zijn uitgevaren, zouden de voorraden niet zo snel zijn bedorven. Al ter hoogte van de Afrikaanse kust was een groot deel van de victualie bedorven en was het bier niet meer te drinken. In juni brak de gevreesde scheurhuik uit. Op 1 juli viel het eerste slachtoffer. *Frans ghenampt Cleyne Swagher, ende werf buyten boort gheset. God sy die zyele ghenadich*, staat er in het scheepsjournaal.

Op 27 juni 1596 werd na een tocht vol ontberingen Bantam bereikt. Daar bleef de vloot, met een kleine onderbreking, liggen tot 6 november. Door het ondeskundige optreden van De Houtman, die het onderste uit de kan wilde hebben, kon er echter nauwelijks handel worden gedreven. Toen de scheepsraad besloot om naar de Molukken te gaan, weigerden de uitgeputte bemanningen.

Op 5 december werd de Amsterdam door zeerovers overvallen. De bemanning sloeg de aanval af, maar van de 27 opvarenden sneuvelden er twaalf. Het gevolg was dat de lekkende Amsterdam wegens gebrek aan volk werd opgegeven. Tijdens de scheepsraad op kerstdag stierf schipper Meulenaer plotseling. De bemanning ver-

dacht De Houtman ervan de schipper vergiftigd te hebben en sloeg hem in de boeien. De scheepsraad sprak hem echter na onderzoek vrij.

De stemming op de vloot was zover gedaald dat besloten werd de steven te wenden en naar het vaderland terug te keren. Wind en stroom waren dit keer gunstig en na 169 vaardagen kwam Texel in zicht. Bij het voor anker gaan op 2 juli 1597 waren er van de 247 opvarenden nog 89 over. Daarvan stierven er nog acht als gevolg van de ontberingen.

Het doel was echter bereikt. Nederlandse schepen waren erin geslaagd Indië te bereiken.

4. De Verenigde Oost-Indische Compagnie

Het idee dat zij de Portugezen, Spanjaarden, Engelsen en Fransen de loef hadden afgestoken, prikkelde de Nederlandse kooplieden tot nieuwe ondernemingslust. Binnen een jaar tijd voeren niet minder dan 22 schepen het zeegat uit naar Indië. Toen enkele schepen onder leiding van Jacob Cornelisz. van Neck veertien maanden na hun vertrek uit Amsterdam weer thuisvoeren en daarbij ook nog eens een rijke lading aan specerijen meebrachten, raakte de hele Republiek in rep en roer. Niet alleen in Amsterdam, maar ook in Rotterdam, Enkhuizen, Hoorn, Delft en Middelburg werden 'compagnieën van verre' opgericht. In 1601 kozen maar liefst 14 vloten zee, een totaal van 65 schepen. Spectaculaire winsten en grote verliezen hielden elkaar daarbij in evenwicht.

Johan van Oldenbarnevelt, de Staten van Holland, de Staten-Generaal en prins Maurits drongen aan op samenwerking in plaats van felle concurrentie. Eén grote compagnie moest het octrooi krijgen om met uitsluiting van anderen handel te drijven in de Aziatische wateren. Handelssucces in Indië zou niet alleen ten koste gaan van de Portugezen, maar ook van Spanje dat grote sommen geld aan het bezette Portugal onttrok. In dat licht bezien zou de handel op Indië dienstig zijn aan de strijd tegen Spanje.

Op 20 maart 1602 werd octrooi verleend aan de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Deze particuliere onderneming zou zich bijna twee eeuwen lang kunnen handhaven als het grootste bedrijf ter wereld.

Wel kreeg de VOC met het oog op haar taken een aantal overheidsrechten. Zij mocht verdragen sluiten *mette Princen ende Potentaten* in Azië, zij mocht een krijgsmacht onderhouden, bestuur en rechtspraak uitoefenen en eigen munten uitgeven.

Om aan voldoende beginkapitaal te komen, werd aan alle ingezetenen van de Republiek de kans gegeven deel te nemen in de Compagnie. Inderdaad kwamen de aandeelhouders uit alle lagen van de bevolking. Regenten, predikanten, schoolmeesters, ambachtslieden, klerken en dienstboden, allen legden geld in. Zo werd bijna 6.500.000 gulden bijeengebracht, verdeeld over zes kamers in de zes hiervoor genoemde steden waar al 'compagnieën van verre' waren opgericht. Alleen in Amsterdam werd al de helft van het totale kapitaal ingelegd. In deze stad zorgde een speculatieve aandelenhandel ervoor dat de minder kapitaalkrachtigen al spoedig waren uitgeschakeld.

Overigens maakten de kooplieden in feite overal de dienst uit. Zij leverden ook de 76 (later waren het er 60) bewindhebbers van de zes kamers. Uit hun midden kwamen weer de Heren XVII voort, die het hoogste bestuurscollege vormden.

De bewindhebbers beschouwden daardoor de Compagnie als hun eigen onderneming. Hun beloning bestond uit 1% van de uitrustingskosten en van de opbrengst van de lading van de retourschepen. Dat was een voordelige zaak, want de bewindhebbers zorgden er wel voor dat zijzelf de Compagnieschepen van het nodige voor-

8. De Gouden Eeuw

zagen. Tegen hoge prijzen uiteraard. Ook kochten zij, tegen spotprijzen natuurlijk, de retourladingen op om deze, tegen hoge prijzen, door te verkopen. De aandeelhouders moesten geduld oefenen. Het eerste dividend werd pas in 1611 uitgekeerd. In de loop van de jaren werden de uitgekeerde dividenden echter ongehoord hoog. Zo werd van 1653 tot 1678 maar liefst 440% uitgekeerd! Deze uitkering vond niet plaats in contanten, maar in obligaties, geleend geld dus! Door de onoverzichtelijke boekhouding die de Compagnie voerde, was het niet na te gaan of deze winstuitkeringen wel in verhouding stonden tot de werkelijk behaalde resultaten. Daarbij kwam nog dat de boekhouding geheim was en nooit gecontroleerd werd.

Overigens werd van de winsten die de VOC maakte, veel opgeslokt door de onkosten. Gages voor zeelui en ambtenaren, de uitrusting van de schepen, het stichten van kantoren en vestingen en het voeren van oorlogen vroegen steeds grotere sommen geld. Als 'koopman' maakte de Compagnie winst, als 'soeverein' maakte zij steeds grotere schulden. In 1794 bedroegen die maar liefst 135 miljoen. Op 31 december 1799 nam de regering van de pas gestichte Bataafse Republiek alle schulden en bezittingen van de VOC over.

Aan de opbouw van het militaire en staatkundige apparaat van de VOC lagen twee doelstellingen ten grondslag. De Compagnie moest zich namelijk ontdoen van mededingers en zich verzekeren van de medewerking van de plaatselijke machthebbers. Deze twee doelstellingen hingen ten nauwste samen. De Compagnie mocht buitenlandse mededingers niet met geweld uit Indië verdrijven. De Republiek stond immers een vrije zee en een vrije vaart voor! Wel kon de Compagnie ervoor zorgen dat de concurrent de pakhuizen van de inheemse bevolking leeg zou vinden. Dat bleek mogelijk door de in Indië geldende opvatting ten aanzien van het bodem bezit. De inlandse vorsten of regenten waren namelijk eigenaren van alle grond, die dan weer aan de dorpelingen in gebruik gegeven werd. Als tegenprestatie stonden die een deel van de oogst af en verrichtten zij herendiensten. Zodoende kon de VOC met sommige vorsten afspreken dat bepaalde producten niet meer verbouwd zouden worden om overproductie te voorkomen. Met andere vorsten werd *door tractaat ofte door ghewelt* afgesproken dat de door hun bevolking verbouwde producten alleen maar aan de Compagnie zouden worden geleverd. Als tegenprestatie ontvingen de vorsten een jaargeld. Omdat de bevolking haar gewassen nergens anders kwijt kon, was de VOC in staat belachelijk lage prijzen vast te stellen. Soms kreeg de VOC, door zich in inlandse troontwisten te mengen, bepaalde gebieden in bezit. Ze dwong dan, als soeverein, de inlandse vorsten hun producten in staatsmagazijnen af te leveren. De VOC bepaalde de aard en hoeveelheid.

In 1609 benoemden de Heren XVII Pieter Both tot gouverneur-generaal in Indië. Zij gaven daarmee blijk te beseffen dat strakke leiding en coördinatie ter plaatse nodig waren. Het was vooral Jan Pietersz. Coen die de inhoud en betekenis van dit ambt heeft bepaald.

Jan Pietersz. Coen werd in 1587 uit gereformeerde ouders te Hoorn geboren. Toen hij twintig jaar oud was, maakte hij als onderkoopman in dienst van de VOC zijn eerste reis naar de Oost. In 1613 bevond hij zich als opperkoopman en commandeur op Bantam, het centrum van de peperhandel. Daar zag hij wanbeheer, chaos en zedeloosheid. Op de Molukken was het niet anders. Als gevolg van het lage allooi van de Nederlandse Indië-gangers waren de eerste kolonisatiepogingen jammerlijk mislukt. *Plompe, onbesneden idioten, lyeden van onvreedsamen, quaden ghemoet* bedierven alles. Op dit aambeeld bleef Coen tijdens zijn eerste ambtsperiode als gouverneur-generaal die duurde van 1618 tot 1623, hameren. Het was zijn vurige wens dat kundige en kapitaalkrachtige kooplieden, hardwerkende burgers en ambachtslieden

en fatsoenlijke vrouwen uit het dichtbevolkte Nederland naar de Oost zouden trekken. Dan zou de handel nog meer floreren en zou wellicht heel China aan de Compagnie gebonden kunnen worden. De Heren XVII reageerden koel op het herhaalde schrijven van Coen, maar meenden ook dat een strategisch steunpunt noodzakelijk was voor de Compagnie. Dat steunpunt werd Jacatra op Java en niet de Molukken, waar Pieter Bath zich indertijd had gevestigd. Ook het eveneens op Java gelegen Bantam kwam niet in aanmerking, omdat het een ongunstiger klimaat kende. Coen vond echter wel de regent van Bantam tegenover zich, die gesteund werd door de Engelsen. In zijn brieven spoorde hij de Heren XVII aan hem de nodige middelen te verschaffen: *Dispereert niet, ontziet Uwe vyanden niet, daer can in Indiën wat groots verricht worden. Na een felle strijd, waarin hij niets ontziend geweld gepaard liet gaan met listen en lagen, kreeg Coen het bolwerk in handen. Op de puinhopen van Jacatra verrees in 1619 een Hollandse stad, die Coen het liefst Nieuw-Hoorn had genoemd, maar die op last van de Heren XVII Batavia moest heten.*

In 1622 onderwierp Coen de Banda-eilanden, de enige plaats waar nootmuskaat en foelie groeiden. Niet minder dan 15.000 inlanders vonden de dood, voordat Coen er zeker van was dat de kostbare specerijen niet aan andere naties zouden worden geleverd. *Siet ende considereert doch wat een goede couragie vermach.*

In 1629 sloeg de vorst van Mataram het beleg om Batavia, maar werd door honger gedwongen het op te geven. Wel stierf Coen onverwachts tijdens dit beleg. Anthonie van Diemen zette zijn werk voort. Hij onderwierp in 1641 Malakka, de Portugese handelsconcurrent van Batavia. Door deze consolidatie werd de VOC onbetwist heer en meester in de Indische archipel.

5. Het leven aan boord

Zoals al opgemerkt was de economie van de Republiek sterk afhankelijk van de scheepvaart. Omstreeks 1650 waren er waarschijnlijk 1700 Nederlandse koopvaardij-schepen in de vaart, met een gezamenlijke tonnage van ongeveer 350.000 ton. Dat was bijna de helft van de totale Europese tonnage. Daarbij kwamen nog de achthonderd vissersschepen op de Noordzee. Voor al deze schepen waren zo'n 25.000 zeelui nodig, nog ongerekend de bezetting van de oorlogsvloot. Deze nam toe van ongeveer 11.000 man in 1645 tot 20.000 man tijdens de Engelse oorlogen. Natuurlijk vertoefde een deel van de zeelui van tijd tot tijd aan wal, in afwachting van het uitvaren van hun schepen. Velen aanvaardden dan tijdelijk ander werk.

Naar onze begrippen waren de zeventiende-eeuwse schepen notendoppen. De fluitschepen die voor de Europese handelsvaart werden gebruikt, maten maximaal 400 ton. Vlieboten en pinassen waren veel kleiner. De eerste schepen die de VOC liet bouwen, maten 600 ton. De bezetting van deze Oostinjevaarders bedroeg in de begintijd 80 tot 100 man, evenals die van de oorlogsschepen. Natuurlijk lagen deze aantallen rond 1650 veel hoger. Met het groter worden van de schepen verdriedubbelde de bemanning in de loop van jaren. De retourschepen, zoals de Oostinjevaarders vaak genoemd werden, groeiden uit tot voor die tijd imposante driemasters van zo'n 45 m lengte, met 200 tot 300 bemanningsleden en passagiers en 30 tot 40 kanonnen aan boord. In 1728 stelden de Heren XVII de standaardmaten vast op 42,5 m lengte en 11,5 m breedte. De platte kiel of bodem stak 5,5 m onder water.

Veel verschil tussen een oorlogsschip en een koopvaardij-schip bestond er aanvankelijk niet. Koopvaarders konden gemakkelijk worden omgebouwd tot oorlogsschepen. Oostinjevaarders waren zoals gezegd altijd bewapend evenals de Straatvaarders. Zij hadden immers een gereede kans een kaper tegen te komen. Toch monsterden zeelui liever op een walvisvaarder of op een 'Europese' vrachtvaarder, dan

8. De Gouden Eeuw

op een oorlogsschip of een Oostinjevaarder, waar gage, arbeidsomstandigheden en overlevingskansen duidelijk ongunstiger waren. Rond 1635 ontvingen matrozen van de oorlogsvloot tien tot elf gulden per maand en bij de koopvaardij elf tot dertien gulden. Daarbij kwam nog het kostgeld, zodat een koopvaardijmatroos op ongeveer 20 gulden uitkwam. Maar na 1640 verlangde de matroos op een oorlogsschip al veertien tot zeventien gulden.

Uiteraard bestond er in een zeevarende natie als de Republiek was, een grote belangstelling voor alles wat met de zeevaart te maken had. Dat gold niet alleen voor de kooplieden die uit oogpunt van bedrijfsvoering geïnteresseerd waren en voor degenen die werk vonden in aan de zeevaart gelieerde bedrijfstakken zoals scheepsbouw, touwslagerij en zeilmakerij. In brede lagen van de bevolking leefde de opvatting dat de handel over zee de bron was van de welvaart en kracht van de Republiek.

*De zee te bouwen is mijn sin;
het brengt het landt de neeringh in
en geeft den koopman gewin.*

stond in het liedboekje *Matroosen vreught dat* in 1696 verscheen. Veel burgers waren ook direct bij het welvaren van de handelsvloot betrokken, doordat ze er zelf geld in hadden gestoken door middel van de zogenaamde 'partenrederij'. Deze vorm van bedrijfsvoering hield in dat meerdere personen een deel of 'part' van het benodigde kapitaal inbrachten. In de praktijk werden deze parten weer gesplitst in 'fracties' die varieerden van 1/4 tot zelfs 1/256 deel van een part. Parten en fracties konden weer verkocht, beleend, vererfd of weggeschonken worden. Uiteraard versterkte deze deelname de betrokkenheid bij de zeevaart en had bovendien als voordeel dat de risico's beperkt bleven. En risico's waren er zeker, want een retourschip maakte gemiddeld niet meer dan drie reizen naar de Oost. Stormen, ongelukken, kapers en ook slijtage eisten een hoge tol.

Deze gevaren, gevoegd bij de matige beloning, maakten dat het zeemansleven ondanks alles weinig aantrekkelijkheid bezat. De avonturiers die zich er toch aan waagden, waren *ruyge maets, grove ghesellen*, bekend om hun *onstuyrigheyt, inobedientie, overmoedt ende geweldt*.

De matrozen van de oorlogsvloot en de grote compagnieën stonden wel het slechtst bekend. In de ogen van degelijke burgers deden zij weinig meer dan vechten, drinken en hoereren. Aan de wal konden matrozen inderdaad een plaag voor hun omgeving worden. Op plaatsen waar veel varengasten hun thuishaven hadden, zoals het eiland Voorne, waren in de winter soms speciale politieverordeningen van kracht om de bevolking tegen hen te beschermen.

Aan boord werden de mannen met strenge tucht in het gareel gehouden. Wie een ander verwondde, werd met het mes door de hand aan de mast gezet, totdat hij zichzelf losrukte. Wie een ander dood sloeg, werd aan het lijk vastgebonden en in zee geworpen. Maar ook voor lichtere vergrijpen werden straffen uitgedeeld als opsluiting in het galjoen (boeg) op water en brood, en laarzen. Daarbij werd het slachtoffer, slechts gekleed in een nat hemd, afgeranseld met behulp van een rotan. De zwaarste straffen stonden op muiterij: het aan land zetten op een eenzame, onbekende kust, kielhalen of ophanging aan de ra van de grote mast. De eerstgenoemde straffen betekenden in de praktijk meestal de dood, al werd het slachtoffer officieel een overlevingskans geboden. Kielhalen hield in dat de veroordeelde aan handen en voeten gebonden, het lichaam verzwaaard met kanonskogels en met een geoliede spons tussen de lippen, opgehesen werd naar een ra en vandaar in zee geworpen. Ervaren matrozen trokken het verzwaaarde lichaam behoedzaam onder het schip door, waarbij vaak niet voorkomen kon worden dat het tegen de met schelpen begroeide kiel stootte en verwondingen opliep. Enige haast was echter wel geboden,

omdat het slachtoffer anders zou stikken. Na aan de andere zijde te zijn omhooggetrokken, moest de veroordeelde hetzelfde ritueel meestal nog één of twee keer ondergaan. Leefde hij dan nog, dan waste de chirurgijn zijn wonden en liet hem daarna aan zijn lot over.

Veel schippers oordeelden het verstandiger niet met al te harde hand te regeren. VOC-schipper Willem IJsbrandtsz. Bontekoe raadpleegde bij belangrijke gebeurtenissen zijn scheepsvolk en gaf regelmatig gehoor aan hun wensen. Dat valt tenminste op te maken uit zijn *lournael ofte gedenckwaardig beschrijvinghe van de Oost-Indische reyse, dat* in 1646 in druk verscheen en dat beroemd werd door de levendige beschrijving van de ontploffing van zijn schip de Nieuw Hoorn, dat in 1620 in de lucht vloog.

Op de kleine schepen, waarvan de ruimte optimaal benut moest worden voor de lading, was weinig aandacht voor de huisvesting van de zeelui. Noch tegen felle kou, noch tegen grote hitte waren de opvarenden afdoende beschermd. Opeengepakt leefde het scheepsvolk tussendecks, waar als gevolg van onvoldoende ventilatie een verstikkende walm hing. Frisse lucht kon alleen via luiken en geschutspoorten binnendringen. Deze werden bij ruw weer echter gesloten. Het scheepsvolk sliep in hangmatten (kooien) van zeildoek, die te midden van kanonnen en kisten waren opgehangen.

Op lange reizen moest voor maanden voedsel worden meegenomen, dat in het ongekoele, vaak broeiend hete ruim moest worden opgeslagen. Dit voedsel, bestaande uit gort, erwten, boter, kaas, spek, pekervlees, stokvis en scheepsbescuit, was energierijk genoeg voor het zware werk dat de scheepsgezellen moesten verrichten. Het probleem was echter de eenzijdigheid ervan. Het bevatte te weinig vitamine C. Met behulp van het zout- of pekervat kon het meegenomen vlees en spek worden geconserveerd. Het overige bedierf snel, maar werd toch opgegeten, terwijl het nog gedeeld moest worden met ratten, wormen en kakkerlakken. Tijdens de lange reizen die de Oostinjevaarders maakten, moest het voedsel gerantsoeneerd worden. Zorgvuldig werden de wormstekige scheepsbescuiten en het groene, drabbige water over de tweehonderdkoppige bemanning verdeeld. Tegen die tijd was het bier al op en de wijn werd eveneens gerantsoeneerd. 's Zondags werd dan een portie gezouten vlees geschapt en één keer per week een stukje gezouten spek. Om water te sparen werden de erwten niet meer gekookt.

Ten gevolge van gebrek aan vitaminen brak vaak de gevreesde scheurbuik uit. Die begon met inwendige bloedingen en ontstoken tandvlees. De lijder werd lusteloos en gedeprimeerd. Hij kreeg koorts en spierpijn, gevolgd door vlijmende pijnscheuten in zijn ingewanden. Het tandvlees zette op, de tong vertoonde uitslag en tanden en kiezen kwamen los te zitten. De scheepschirurgijn schraapte de tong en kerfde het tandvlees, zonder resultaat. De enige remedie was vitaminerijk voedsel. Wanneer er geen verversingsplaats gevonden werd, stierf de patiënt.

Bij bovengenoemd dieet, gevoegd bij de onbeschrijflijke toestanden die er op het tussendeck heersten, was het geen wonder dat de scheepschirurgijns handen vol werk hadden. Iedere morgen klonk een oproep:

*Kreupelen en blinden,
komt laat u verbinden,
boven bij de grote mast kunt ge de meester vinden.*

Zij die nog konden lopen, verschenen op het 'spreekuur'. De anderen werden tussendecks bezocht. De Compagnie weigerde gekwalificeerde medici mee te sturen onder het motto *dat er zoveel dorpen in Holland zijn die geen doctor hebben en evenwel leven*. De vlootchirurgijns waren òf jong en onbekwaam, òf zij waren slechts barbiers,

8. De Gouden Eeuw

wier medische kennis niet verder reikte dan het verbinden van wonden en het aderen laten.

6. Jan van Riebeeck

Pleisterplaatsen op de lange route naar Indië waren dus nodig. De eerste die in gebruik werd genomen, was het eiland St.-Helena. Daar stroomden beldere heken, er groeiden wilde zuring en lepelblad als remedie tegen scheurbuik en er kon gejaagd worden op geiten en wilde varkens.

Daarna zetten de schippers koers naar Kaap de Goede Hoop. Vervolgens voer men tweehonderd kilometer zuidwaarts naar de gordel van de *brave westewinden* op 40° zuiderbreedte. Daarna bleef wekenlang de koers oost. Wanneer de schipper schatte dat hij ter hoogte van Java was, werd de steven noordwaarts gewend. Soms voer men te lang door in oostelijke richting en kwam dan bij Australië uit (waarover later meer).

Dit had alles te maken met de gebrekkige navigatiemiddelen in die tijd. Men voer 'op breedte'. De enige mogelijke plaatsbepaling vond namelijk plaats door middel van het meten van de hoogte van de zon op het midden van de dag. Dat gebeurde door middel van de zogenaamde Jacobsstaf, een tangentieel kruislattensysteem met een graadverdeling. Hiervoor had men geen tijdsbepaling nodig. Bruikbare scheepswerken bestonden trouwens nog niet. Daarom was nauwkeurige lengtebepaling op de oceaan onmogelijk. Lengteverschil berust namelijk op tijdsverschil. Lengte werd geschat aan de hand van het meten van de snelheid van het schip door middel van een log.

Deze schatting kon gemakkelijk tot een verkeerd bestek leiden.

Omstreeks 1650 waren de geiten en wilde varkens op St.-Helena verdwenen en besloten de Heren XVII aan de zuidpunt van Afrika een pleisterplaats in te richten. Toen Jan van Riebeeck, stammend uit een Culemborgs patriciërsgezin, dat hoorde, stuurde hij de heren een uitvoerig rapport toe, vergezeld van een bedekte sollicitatie naar een commandeurspost. Op zijn terugreis uit Indië had de vloot waarop hij meevoer namelijk Kaap de Goede Hoop aangedaan. Daar had hij schipbreukelingen ontmoet van de gestrande 'Haarlem'. Zij vertelden dat zij al die tijd onder de gastvrije Hottentotten hadden gewoond. Bij Jan van Riebeeck was een plan gerijpt. Nu zag hij zijn kans schoon.

De heren wezen hem inderdaad aan *omme als opperhoofd nae de Caho de Bona Esperance te gaen*. Op 23 december 1651 zeilde een klein eskader het Marsdiep uit en op 5 april 1652 kwam de Tafelberg in zicht. Eenmaal aan wal zetten de timmerlui barakken op en matrozen begonnen aan de bouw van een fort. De Kaapkolonie was een feit.

Een succes is de kolonie niet geworden. Stormen en winterregens maakten het leven van de bewoners moeilijk. Het kostte schepen door de felle winden soms meer dan een dag om de Tafelhaai in te zeilen. Het verblijf aan land door de zieken maakte echter veel goed. De verbouwde groenten en het in het wild groeiende kruid deden wonderen. De Compagnie sloot echter, wat de Kaapkolonie betrof, ieder jaar met verlies af.

Om die reden bood Van Riebeeck matrozen en soldaten wier contract met de Compagnie afliep, het vrijboerschap aan. Op de hun toegewezen grond konden ze graan verbouwen die de kolonie zo broodnodig had. Bovendien arriveerde in 1685 een groep uit Frankrijk gevlochte hugenoten, die in de loop der tijd taal en gewoonten van de Nederlanders overnamen. Slechts hun achternamen herinnerden later nog

aan hun afkomst. De vrijboeren hadden een grote burgerlijke vrijheid, maar waren economisch gebonden door allerlei beperkende bepalingen van de Compagnie. Met de Hottentotten en Bosjesmannen was de verhouding slecht. De Hottentotten, *stomme, stinkende, swerte honden* volgens Van Riebeeck, voerden vanaf 1659 zonder resultaat een verbeterde strijd tegen de opdringende boeren. De nog in het stenen tijdperk levende Bosjesmannen weigerden voor de blanken te werken en vielen bijgevolg ten prooi aan het musketvuur van de kolonisten. Inmiddels werd op een andere manier in mankracht voorzien: uit Guinee arriveerden schepen van de West-Indische Compagnie vol geroofde negers, *wesende byzonder fraai, cloeck ende lustich volck*. Zij gingen onder de vrijboeren grif van de hand.

DE WEST-INDISCHE COMPAGNIE

1. Activiteiten

Kort na de oprichting van de VOC en nog voor de sluiting van het Twaalfjarig Bestand waren er al plannen gesmeed voor een tweede compagnie, wier monopolie zich zou uitstrekken over de andere helft van de wereld, over het Atlantisch gebied. De initiatiefnemers waren vooral in Amsterdam en in Zeeland te vinden. Zij wilden handel drijven op de Spaanse en Portugese gebieden in Amerika, waarheen zij vooral gelokt werden door producten als suiker en tabak. Tevens wilden zij de vijand afbreuk doen door te jagen op de zilvervloten uit Mexico die Spanje in staat stelden de oorlog vol te houden. Tenslotte lieten zij ook het oog vallen op de winstgevende slavenhandel die de Portugezen opgezet hadden tussen West-Afrika en Amerika. De slaven werden in laatstgenoemd werelddeel ingezet in de Mexicaanse zilvermijnen en op de Braziliaanse suikerplantages.

De sluiting van het Twaalfjarig Bestand verhinderde echter de stichting van de beoogde compagnie. Wel werden er handelsreizen gemaakt naar West-Afrika en Amerika en werden daar enkele nederzettingen gesticht. Zo voer de Engelsman Henry Hudson in 1609 in opdracht van de VOC vanuit Amsterdam naar het noorden. De Compagnie had het zoeken van een doorvaart naar Indië langs het noorden nog steeds niet opgegeven. Ter hoogte van Nova Zembla werd echter ook Hudson door het ijs tegengehouden. Daarop probeerde hij in het westen een doorvaart door Amerika te vinden. Toen hij langs de Amerikaanse oostkust zeilde, dacht hij deze gevonden te hebben. Het bleek hier slechts om een brede riviermonding te gaan, de huidige Hudson Bay. Wel zag hij dat het land vruchtbaar was en dat er met de Indianen een winstgevende handel in pelzen gedreven kon worden. Zijn geestdriftige beschrijving van het gebied bracht Amsterdamse kooplieden ertoe in Noord-Amerika handel te gaan drijven. Op het aan de monding van de rivier de Hudson gelegen eiland Manhattan, tegenwoordig het hart van de stad New York, werden pakhuizen gebouwd waar de kostbare pelzen werden opgeslagen.

Pas met de hervatting van de oorlog in 1621 kon de zogeheten West-Indische Compagnie worden opgericht. Zij kreeg van de Staten-Generaal een monopolie voor 25 jaar. De WIC had dezelfde structuur als de VOC. Aan het hoofd stonden negentien machthebbers: de Heren XIX.

De nadruk van de activiteiten van de WIC kwam vooral te liggen op het Zuid-Atlantische gebied. Met name werden aanvallen ondernomen op Portugese suikergebieden langs de Braziliaanse kust. Vanaf 1630 bezetten zij zelfs gedeelten van deze kust, maar lieten de Portugese bedrijvigheid bestaan. Dat had zijn reden, want nu waren de Nederlanders in staat om vanaf 1637 ten dienste van die Portugese bedrijvigheid slaven aan te voeren vanuit hun steunpunten aan de West-Afrikaanse kust.

8. De Gouden Eeuw

Tussen 1637 en 1648 voerde de WIC 23.163 negers naar Brazilië, met een handelswaarde van ruim 6.714.000 gulden. Voor de negerslaven in handen van de Compagnie kwamen, was tijdens een gruwelijke tocht naar de kust al 40 tot 70% bezweken. Direct na aankoop werden de slaven gebrandmerkt. *Deese handeling komt U.E. wat wreed en half barbarisch te vooren, doch vermits het uit noodzakelijkheid geschiet, so moet men er mee doorgaen; doch echter dragen wy so veel moghelick sorg, datse niet te hard werden gebrant, voortnemelick de vrouwluyden, die toch altoos wat teerder vallen.*

De vaart van Afrika naar de West werd de 'Middentocht' genoemd. De slaven lagen geketend in het ruim, langs ieder boord één rij, met de voeten naar buiten gekeerd en twee rijen in het midden, met de voeten naar elkaar gekeerd. De liggende positie had als voordeel dat er verscheiden 'lagen' boven elkaar gestapeld konden worden. De atmosfeer in het ruim, dat tijdens de reis niet ontsmet of gereinigd kon worden, was ondraaglijk. De toestanden aan boord van de Compagnieschepen staken overigens over het algemeen tamelijk gunstig af bij de mensonterende tonelen die zich aan boord van Portugese en Engelse slavenhalers afspeelden. Ongetwijfeld lagen de handelsgeest en het winstbejag van de Hollandse en Zeeuwse schippers hieraan ten grondslag. Dat neemt niet weg dat een sterfte van 15% als normaal werd beschouwd. Om de 'koopwaar' in goede conditie te houden, dwong men de ongelukkigen tijdens het luchten aan dek te dansen en te springen. Brak de pokkenziekte uit dan werden de getroffen en zwaar geboeid in het 'pokgat' gesloten. Degenen die in Brazilië kwamen, kregen na verkoop voor de tweede maal een brandmerk. Daarna wachtte hen de zware arbeid op de plantages.

In 1637 werd Johan Maurits van Nassau, een kleinzoon van Jan de Oude, aangesteld als gouverneur over de bezette delen van Brazilië. Hij bouwde er een stad die de naam Mauritsstad kreeg.

Om de Spaanse handel in de Caraïbische Zee te kunnen bestrijden werden de Antillen veroverd. Op Curaçao verrees het fort Amsterdam en een stad, Willemstad genoemd naar Frederik Hendriks zoon Willem (de latere Willem II).

Ook nam de WIC het beheer over de gebieden langs de Hudson op zich. Deze droegen inmiddels de naam Nieuw-Nederland. Het eiland Manhattan werd voor een luttel bedrag van de Indianen gekocht en er werd een nederzetting gesticht die de naam Nieuw-Amsterdam kreeg.

Ondanks het stichten van steunpunten en nederzettingen bleef in de eerste plaats de oorlogvoering de aandacht vragen. Hieraan leverde de kaapvaart een belangrijke bijdrage. Zoals bekend veroverde Piet Hein in 1628 op die manier een deel van een Spaanse zilvervloot. Een blijvende overwinning viel door middel van de kaapvaart echter niet te bevechten. In 1640 maakten de Portugezen zich vrij van de Spaanse overheersing. Even bestond in de Republiek de hoop dat zij zich aan de zijde van de Nederlanders zouden scharen. Dat bleek een misvatting. De in Brazilië gevestigde Portugezen begonnen juist een offensief tegen de WIC. In 1654 moesten de Nederlanders de laatste delen van Brazilië aan hen prijsgeven. Johan Maurits van Nassau was al in 1644 teruggeroepen omdat hij teveel geld besteedde aan de verfraaiing van 'zijn' stad. De baten vanuit Brazilië vielen toch al tegen. Terug in de Republiek nam Johan Maurits, of Maurits de Braziliaan zoals hij gewoonlijk genoemd werd, zijn intrek in het voor hem gebouwde Mauritshuis aan de Hofvijver te Den Haag (het huidige museum).

De oorlogvoering was er de reden van dat de Compagnie meer geld uitgaf dan zij verdiende. De handel werd meer en meer aan particulieren overgelaten die daarvoor aan de Compagnie een vergoeding betaalden. Toen in 1647 het monopolie van de WIC afliep, was zij inmiddels failliet. Zij werd vervangen door een op nieuwe leest geschoeide West-Indische Compagnie met een eenvoudiger structuur, die zich vooral ging bezighouden met het beheer van de Afrikaanse en Amerikaanse gebieden. Dat waren er niet veel meer. De Engelsen breidden hun invloed uit door grootscheepse kolonisaties. Daar kreeg de in 1647 in Nieuw-Nederland benoemde gouverneur Pieter Stuyvesant mee te maken. Ondanks diens energieke leiding bleef de kolonie daardoor een kwijnend bestaan leiden. Evenals in het geval van de Kaapkolonie was er te weinig animo in het moederland om het gebied voldoende te bevolken.

Niet in de laatste plaats was dat een gevolg van het feit dat het geestelijk klimaat in de Republiek toleranter was dan in veel van de omliggende landen. Minderheidsgroepen voelden zich daardoor niet gedrongen het land te ontvluchten om in den vreemde een nieuw bestaan op te bouwen.

DE KERK EN DE PREDIKANTEN

1. De Nadere Reformatie

Waren er in 1629 nog 400.000 rooms-katholieken op een totaal van 2.000.000 inwoners, het aantal calvinisten bedroeg omstreeks 1600 waarschijnlijk nauwelijks een tiende van de bevolking. Daarbij moet nog bedacht worden dat zich onder hen nog heel wat Zuid-Nederlandse calvinisten bevonden, die zich om geloofsredenen in het noorden hadden gevestigd. Dat rechtvaardigt de vraag in hoeverre de Reformatie werkelijk had doorgewerkt.

De zogenaamde volkszonden vormden een groot kwaad. Tevergeefs werd van de kansels gewaarschuwd tegen kroeglopen, dronkenschap, kermisbezoek, dansen, bijgeloof en ruw volksvermaak zoals katknuppelen en ganstrekken. Het ergste was wel dat deze bezigheden ook op zondag plaatsvonden. De viering van talloze heiligendagen in de middeleeuwse traditie hadden de speciale wijding van de dag des Heeren naar de achtergrond verdrongen. Zo werden er op zondagen jaarmarkten gehouden en bleven winkels en kroegen op veel plaatsen open. Het gebeurde zelfs dat kosteren die een herberg hielden, tijdens de kerkdienst wegliepen om hun klanten te bedienen. Lange tijd vergaderden de Staten-Generaal nog op zondag. Het was ook niet ongewoon dat de schutterijen in de steden op zondagen optochten organiseerden.

Overheidsbepalingen die tot doel hadden de zondagsrust te bevorderen, werkten weinig uit. Dat gold ook voor de besluiten, tijdens de nazittingen van de Nationale Synode van Dordrecht genomen, ten aanzien van de naleving van het vierde gebod. Eerbiediging van de zondagsrust werd alleen gevonden in de kringen van overtuigd gereformeerden, met name in Zeeland, waar tevens de invloed van het Engelse en Schotse puritanisme merkbaar was. Zo was de Middelburgse predikant Willem Teellinck (gestorven in 1629) een groot voorvechter van de zondagsheiliging. Daarbij nam hij nog een genuanceerder standpunt in dan veel latere predikanten van de Nadere Reformatie. Zo wees hij niet onder alle omstandigheden het oogsten op zondag af, maar billijkte hij dit in het geval de oogst verloren dreigde te gaan.

In de kerk viel een toenemende rationalisering, in de vorm van een uitwendig geloven, te bespeuren. Door genoeg te nemen met het verstandelijk toestemmen van

8. De Gouden Eeuw

de waarheid, zonder naar het doorleven daarvan te staan, dreigden leer en leven steeds verder uiteen te groeien. Tegen bovengenoemde verschijnselen verhieven in toenemende mate predikanten hun stem. Uit hun onderlinge verbondenheid groeide een beweging, die de naam Nadere Reformatie zou gaan dragen.

Het zou overigens onjuist zijn hier te spreken van een richting. De predikanten van de Nadere Reformatie wilden juist ten volle de belijdenis van de kerk handhaven en verwierpen het denkbeeld van afscheiding. Zij riepen op tot een waarachtige belijdenis van en een waarachtig leven uit Gods Woord.

2. Schuilkerken

Ondanks de bevoorrechte positie die de gereformeerde kerk innam, kon niet worden gesproken van een staatskerk, in die zin dat alle onderdanen daarvan lid dienden te zijn. Niemand werd in de Republiek gedwongen zijn geloofsovertuiging te verzaken. Wel werd door middel van plakkatens de niet-gereformeerde kerkgenootschappen de vrije uitoefening van godsdienst verboden. Tot een werkelijk verbod van de zijde van de Staten-Generaal kwam het slechts wanneer de belangen van de Republiek in het geding waren en er dienaangaande algehele overeenstemming tussen de gewesten bestond. Dat was het geval met de rooms-katholieke eredienst, waartegen het algemeen verbod, voor het eerst afgekondigd in 1581, herhaald werd in 1622, 1629, 1641 en 1649. Ook tegen de remonstranten traden de Staten-Generaal op in 1619 en 1620, maar daartegen rees al spoedig verzet van Hollandse zijde.

In de regel werden godsdienstige aangelegenheden overgelaten aan de gewesten zelf, conform artikel 13 van de Unie van Utrecht. Dit werd nog eens bevestigd door de Grote Vergadering van 1651 (waarover meer in het volgende hoofdstuk), waar in een resolutie werd onderstreept dat de gewesten *elk in de haaren zouden vasthouden aan den waren godsdienst (...) door de sinode van Dordrecht bevestigd*. De houding van de gewestelijke en stedelijke overheden in dezen kon sterk verschillen. De lutheranen werd weinig in de weg gelegd. Ook de remonstranten konden zich na 1630 in de meeste plaatsen vrij bewegen, hoewel in steden als Leiden en Kampen de justitie hen nog tot na 1650 bleef vervolgen. De meeste tegenwerking ondervonden dus de rooms-katholieken, alhoewel ook daarin de situatie van plaats tot plaats verschilde. Het is trouwens van belang om te beseffen dat in 1629 op een totale bevolking van 2.000.000 er nog 400.000 rooms-katholieken werden gevonden: een vijfde deel van de bevolking!

Geleidelijk onttaarde het verbod van eredienst overigens in een praktijk van oogluikend toelaten. Als enige eis werd daarbij gesteld dat de bedehuizen aan de buitenkant niet als zodanig te herkennen zouden zijn en dat geen gezang of orgelspel zich aan de voorbijgangers mocht opdringen. De rooms-katholieken werden hij hun diensten in de zogenaamde schuilkerken geconfronteerd met gerechtsdienaars, die voor goed geld bereid waren de geestelijken met rust te laten en de bijeenkomsten ongestoord te laten verlopen. Deze afpersing door middel van betaling van 'recognities' werd vooral toegepast in Holland en Staats-Brabant. Zulke praktijken riepen niet alleen bij de rooms-katholieken frustraties op, maar evenzeer bij de gereformeerde predikanten en kerkvergaderingen. Wanneer deze bij de overheid alarm sloegen over *supersticieuse* handelingen en aandrongen op passende maatregelen, werden zij begripvol tegemoet getreden en vervolgens in de meeste gevallen met een kluitje in het riet gestuurd. De meerderheid van de regenten voelde er niets voor zich door de kerk te laten voorschrijven hoe zij bestuurlijk dienden op te treden tegen andersdenkenden. Er waren teveel maatschappelijke en economische

belangen in het geding. En had men zich niet juist ontworsteld aan de Spaanse tirannie en inquisitie ter wille van de vrijheid?

Het uitblijven van krachtige maatregelen van de generaliteit en het lauwe optreden van de gewestelijke en stedelijke regenten vormden een bron van ergernis voor de gereformeerden. Een anonieme pamflettist uit 1655 schreef: *Noyt heeft ons land geleden slimmer deformatie. Dog wat wonder is dit, dewijle het seker is dat niet weynige aan het roer sisten, die wel op sijn Geux willen regeeren, maar evenwel op sijn Paaps sterven.*

3. Voetius contra De Labadie

De Nadere Reformatie kreeg haar voornaamste woordvoerder in de persoon van Gisbertus Voetius (1589-1676). In 1634 werd hij benoemd tot hoogleraar in Utrecht en ontwikkelde hij zich op die post tot de kampioen van de gereformeerde theologie. Daarnaast bepleitte hij een heilige levenswandel en organiseerde 'gezelschappen'. Fel keerde hij zich tegen onorthodoxie, rationalisme en papisme. De overheid verweet hij bemoeienis met kerkelijke zaken en geschipper jegens andersdenkenden. Hij bepleitte zelfstandigheid van de kerk tegenover de staat.

Voetius' strijd tegen Jansenius, Socinus, Coccejus en Descartes kan hier niet aan de orde komen, maar een overzicht van zijn verzet tegen de denkbeelden van Jean de Labadie valt binnen het bestek van het leerlingenboek.

In 1659 werd de tot het calvinisme overgegangene Fransman Jean de Labadie predikant van de Waalse gemeente te Middelburg. Aanvankelijk wekte hij bij de predikanten van de Nadere Reformatie hoge verwachtingen. Voetius verwelkomde hem in de strijd tegen *de heydenen in't Christendom*. Al spoedig vervreemde De Labadie zich echter van de Nadere Reformatie door zijn extreme opvattingen en zijn onbuigzaam optreden. Hij wilde de verwereldlijking in de kerk bestrijden door een gemeenschap van louter wedergeborenen op te richten. In 1669 werd Jean de Labadie uit zijn ambt ontzet. Daarop trok hij naar Amsterdam, waar hij onder bescherming van burgemeester Coenraad van Beuningen een huisgemeente stichtte. Deze verplaatste zich later naar de Duitse Palts en vervolgens naar Altona bij Hamburg. Daar stierf De Labadie in 1674. Zijn volgelingen verplaatsten de gemeente naar het huis Waltha-State in het Friese Wieuwerd. Hun neiging tot mysticisme uitte zich in een extatisch optreden, wat hen verdacht maakte bij de kerken. De Staten van Friesland hielden hen echter de hand boven het hoofd en erkenden zelfs hun huwelijken. Na bijna zestig jaar werd de labadistische gemeenschap in Wieuwerd ontbonden.

De meest bekende volgeling van Jean de Labadie was Anna Maria van Schurman (1607-1678).

Jacob Cats noemde haar *'t wonderstuk van onsen tijt*. Grieks, Latijn en Hebreeuws beheerste zij moeiteloos, terwijl zij ook goed thuis was in het Aramees, Arabisch en Syrisch. Bovendien was ze zeer kunstzinnig. Zij sprak zich uit voor een rol van de vrouw in de wetenschap. In Utrecht behoorde ze tot de kring van Voetius, wiens colleges ze als enige vrouw vanuit een zijkamertje volgde. Met geleerden in binnen- en buitenland onderhield zij nauwe contacten.

De zuivere kerk meende Anna Maria van Schurman gevonden te hebben in de huisgemeente van Jean de Labadie, waarbij ze zich in 1670 aansloot. Ze trok mee naar Duitsland en vestigde zich uiteindelijk in Wieuwerd, waar ze in 1678 stierf.

8. De Gouden Eeuw

4. Jacobus Koelman

Jacobus Koelman (1632-1695) volgde aan de Utrechtse universiteit, voorafgaand aan de theologische studie, zoals toen gebruikelijk was colleges over wijsbegeerte. Uitzonderlijk was echter dat hij, terwijl hij al colleges in de theologie volgde bij Voetius, verder studeerde in de filosofie. Na het behalen van de doctorstitel rondde hij vervolgens zijn studie theologie af.

Na korte tijd ambassadepredikant in Denemarken en Brussel te zijn geweest, werd hij in 1662 in Sluis, in het huidige Zeeuws-Vlaanderen, beroepen. Zeeuws-Vlaanderen werd toentertijd Staats-Vlaanderen genoemd, omdat het tot de zogenaamde generaliteitslanden behoorde: op de zuidelijke gewesten veroverde gebieden, die rechtstreeks door de Staten-Generaal werden bestuurd.

Koelman betoonde zich in Sluis een waardig vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. Gods Woord was voor hem norm en richtsnoer in alles. Uit de notulen van de kerkenraad van Sluis blijkt wat Koelman in deze gemeente aantrof. Aan de ene kant uiterlijke rechtzinnigheid, maar aan de andere kant een groot gemis aan vernieuwing van het gemoed en aan heiligmaking. Op zondag liep men *singhend ende kreytend* langs de wegen. Men kaartte en dobbelde en bracht de avonden drinkend en dansend door in de herbergen. Bijzonder trok Koelman van leer tegen het nachtelijk dansen, waarbij deelnemers in beschonken toestand doorgingen tot aan de morgenschemering. Degenen die zich hieraan schuldig maakten, werden gecensureerd. Ook de vele gemeenteleden die jaarlijks de Brugse kermis bezochten, werden hierop aangesproken.

Op aandrang van Koelman stuurde de kerkenraad een brief naar de classis. Daarin werd de vraag opgeworpen of het niet dienstig zou zijn de doop van kinderen van onwetende naamchristenen uit te stellen, teneinde de ouders enige kennis van de gereformeerde religie bij te brengen. Ze zouden aansluitend daarop tenminste ernstig en verstandig de belofte kunnen afleggen betreffende de opvoeding in de ware religie. De classis steunde het voorstel, maar tot uitvoering is het nooit gekomen.

De vrucht op de prediking van Koelman bleef niet uit. In 1671 en 1672 vond een ware opwekking plaats in Sluis. Maar tevens wekte zijn optreden verzet. Naast zijn streven naar het heilig houden van Doop en Avondmaal richtte Koelmans strijd zich namelijk tegen de overheidsbemoeiing met kerkelijke zaken, het gebruik van kerkelijke formulieren en het onderhouden van kerkelijke feestdagen. Naar zijn mening was het geringschatten van de zondag en het op de voorgrond stellen van feestdagen een weg die terugleidde naar Rome. Zijn tegenstanders, met als voornaamste vijand burgemeester Sluymer, besloten hem juist hierop aan te vallen.

De aanklachten tegen Koelman werden ingediend nadat deze op 26 december 1672 tegen het vieren van feestdagen had gepreekt aan de hand van Galaten 4: 4-11. Vervolgens brak Koelman bij de bediening van de Heilige Doop op 5 januari 1673 met de gewoonte om het formulier te lezen.

Kerkenraad en classis hielden Koelman echter de hand boven het hoofd. Daarop wendde Sluymer zich tot de Staten-Generaal. Intussen gaf Koelman twee preken uit bij Abraham van Laren, boekdrukker te Vlissingen. In deze twee preken probeerde hij zijn bedoelingen duidelijk te maken.

Nadat er tevergeefs aandrang op de drukker was uitgeoefend om de uitgave terug te trekken, werden de in Sluis verkrijgbare exemplaren door de baljuw opgekocht en verbrand.

Enige tijd later verboden de Staten-Generaal Koelman het preken en werd hij op 17 juni 1675 uit de generaliteitslanden verbannen. Zijn vrouw Anna Hus volgde hem in

zijn verbanning. Uitputting en verdriet eisten echter hun tol. Op 20 november van hetzelfde jaar overleed ze reeds.

Koelman heeft na zijn verbanning jarenlang gezworven. Middelburg weigerde hem zelfs voor de duur van enkele dagen op te nemen en uit Rotterdam werd hij na het houden van huisgodsdiensdoefeningen verbannen. Geruime tijd woonde hij in Amsterdam onder bescherming van burgemeester Coenraad van Beuningen, dezelfde die eerder al Jean de Labadie onder zijn hoede had genomen. Het houden van huisgodsdiensdoefeningen was trouwens de reden dat Koelmans naam in één adem werd genoemd met die van Jean de Labadie. In alle notulen van de verschillende provinciale synoden komen artikelen voor die waarschuwen tegen Jacobus Koelman. Deze vergelijking met De Labadie was Koelman zelf een doorn in het oog. Diens dwaling had hij bestreden in zijn boek *Der labadisten dwaling grondig ontdekt en wederlegt*.

De laatste jaren van zijn leven woonde Koelman in Utrecht, te midden van de vriendenkring van Voetius. In 1695 overleed hij en werd begraven in de Catharijnekerk.

5. Armoede en diaconie

Lange tijd is er bij de behandeling van de Gouden Eeuw weinig belangstelling geweest voor het wel en wee van de 'gewone man'. De welvaart van kooplieden en regenten, de opbouw van een koloniaal rijk en de prestaties van kunstenaars en geleerden spraken meer tot de verbeelding.

Toch waren er in de Gouden Eeuw velen die op de rand van het bestaansminimum leefden. Daarvan getuigen de talrijke plakaten tegen bedelarij. De 'Heren' spraken over het *grauw* en over het *schuym van het onbesneden volck*. Bij de stadsuitbreiding van 1609 bepaalden zij dat achter de deftige grachtenhuizen geen kleine huisjes mochten worden gebouwd. In Leiden klaagde een regent dat er steeds meer *sacksteegjes* kwamen, waar men struikelde over *ongesonde, kiffachtige lieden*.

Na 1618 brachten berichten over het rijke Holland een stroom Duitse vluchtelingen op gang, die in de Dertigjarige Oorlog alles kwijt waren geraakt. De ellende in het Duitse Rijk was zo groot dat sommigen tot kannibalisme vervielen, als we pamfletschrijvers uit de aangrenzende Republiek mogen geloven. Sommige bedelende zwervers slaagden erin over de grenzen een nieuw bestaan op te bouwen. De meesten waren echter minder fortuinlijk en versterkten de trieste massa van het grauw. Een tweede oorzaak van de armoede in de Gouden Eeuw werd gevormd door een voortdurende reeks prijsstijgingen. Tussen 1600 en 1650 werd alles ongeveer tweeneenhalf keer zo duur. Deze stijging gold niet voor de lonen. Bovendien werden de prijzen van de levensmiddelen nog eens extra opgedreven door de hoge accijnzen. Zo werd op brood een accijns geheven van 25%, op bier 66% en op zout zelfs 100%. Hiervoor, bij de behandeling van de industrie, is al opgemerkt dat als gevolg van de specialisaties het bedrijfsleven in de steden kwetsbaarder werd. Bij een malaise, of bij toenemende concurrentie uit andere steden of landen, kon de verpaupering toeslaan. Dat was nogal eens het geval bij de textielstad Leiden. Daar waren in 1622 15.000 armen. In 1634 waren het er al 20.000 op een bevolking van 70.000! De nood onder de *schamele luyden* was groot. Huiseigenaars klaagden dat hun huurders in strenge winters het hout van de zolders en van de bedsteden opstookten. Maatregelen om de lasten te verlichten, troffen zij echter niet. Huisjesmelkers kochten grote, verlaten woningen op en vertimmerden deze zodanig dat er vele gezinnen in konden wonen. Deze praktijk kreeg de naam 'smaldelen'.

8. De Gouden Eeuw

Sommige armen wisten een 'boogje' in de stadsmuur te bemachtigen en schutten dat met wat planken af. Maar het Amsterdamse stadsbestuur maakte daar al spoedig een eind aan, omdat deze bouwsels de stadsmuur ontsierden. Er was tenslotte altijd nog een armenhuis en de kinderen konden uitbested worden.

Het armenlegioen zorgde er wel voor dat de nijverheid nooit handen tekort kwam. De lonen waren dan ook laag. De positie van de mannen werd verder verzwakt doordat kinderen met lagere lonen genoeg namen. Vooral Leiden had een treurige reputatie. Tussen 1638 en 1648 liet de stad 4000 kinderen uit de Zuidelijke Nederlanden komen, omdat de lakennijverheid niet in de eigen behoefte aan kinderen kon voorzien.

Het lot van deze arbeidskrachten was niet benijdenswaardig. De sterfte was hoog. De stadsbesturen waren daarvan uiteraard op de hoogte, maar de genomen maatregelen verbeterden weinig. Zij 'beperkten' de werkdagen 's zomers tot veertien uur, 's winters tot tien uur. Bovendien zorgden zij ervoor dat de kinderen wat onderwijs kregen.

Een vaste leverancier van arbeidskrachten was het weeshuis. Tegen een geringe vergoeding werden de wezen uitgeleend aan de lakenindustrie en aan touwslagers. Weglopers werden gegeseld en kregen bij herhaling een zwaar houten 'blok aan het been'.

Niet alleen weeskinderen werden aan het werk gezet. Dat gold ook voor zwervers, landlopers en bedelaars. Er verzezen *openbaere werckhuysen waar zij verbeterd* moesten worden met behulp van geregeld werk en *soberheyt van spys ende dranck*. In het rasphuis hielden zij zich onledig met raspen van tropisch hardhout uit Brazilië voor de verfindustrie. Twee mannen konden samen met hard werken vijftig pond verfhout verwerken. Degenen die dat niet haalden, mochten die dag vasten. Vrouwen werden ondergebracht in spinhuizen en sleten hun tijd achter het spinnenwiel. De spin- en rasphuizen wekten de bewondering op van het buitenland. Vergeleken bij de gebruikelijke methode om landlopers op te voeren met behulp van geseling en brandmerking waren de methoden in de Republiek inderdaad mild te noemen. Dat wil echter niet zeggen dat lijfstraffen verdwenen. Tot aan de komst van de Fransen bleef het gewoonte misdadigers lijfelijk te straffen. Ook bij verhoormethoden bleef de tortuur een beproefd middel. De armen hadden altijd een grotere kans met deze methoden kennis te maken dan de welgestelden. Die kenden vaak wel wegen om het gerecht te *composeren* of tevreden te stellen. Het aannemen van steekpenningen was voor veel schouten een normale zaak.

Overigens was het in de Gouden Eeuw in de Republiek nog geen gewoonte geworden de rijkdom te exposeren. De rijke kooplieden leefden verhoudingsgewijs sober. En de kleine man was snel tevreden. Bovendien werd er veel aan liefdadigheid gedaan. De welgestelden schonken verbluffend grote bedragen aan diaconieën en instellingen. Dat gebeurde wel op een manier die heden ten dage als weinig fijngevoelig zou ervaren worden. Zo hingen de portretten van de Heren in de regentenkamers van wees- en armenhuizen en de hofjes voor armlastige bejaarden.

KUNSTENAARS EN GELEERDEN

1. De schilderkunst

In de zeventiende eeuw groeide een diepe kloof tussen de Noord- en de Zuid-Nederlandse schilderkunst. In het rooms-katholieke zuiden overheersten zoals overal

elders de adellijke en de kerkelijke kunst. In de protestantse Republiek kwam echter een typisch burgerlijke kunst tot ontwikkeling. Kenmerkend voor dat burgerlijke karakter was de opsplitsing in 'genres': het portret, het genrestuk, het landschap en het stilleven. De meeste schilders specialiseerden zich in een bepaald genre.

Onder de talrijke portretschilders nam Frans Hals een vooraanstaande plaats in. Hij werd in Antwerpen geboren, maar werkte vooral in Haarlem. Hij maakte naast veel individuele portretten ook verschillende schutters- en regentenstukken. Zijn portretten munten uit door hun levensechtheid. Met enkele penseelstreken slaagde hij erin karakteristieke gelaatsuitdrukkingen vast te leggen.

Frans Hals leefde over het algemeen in armoedige omstandigheden. De bakker liet beslag leggen op zijn huisraad en het St.-Lucasgilde van de schilders stelde hem vrij van het betalen van contributie. Op zijn verzoek schonken de Haarlemse burgemeesters hem enkele jaren voor zijn dood een jaargeld.

Het genreschilderij bracht taferelen uit het dagelijkse leven. Grote meesters in deze richting waren Johannes Vermeer en Jan Steen. De eerste schilderde vooral binnenhuistaferelen, zoals 'Brieflezende vrouw', 'Het melkmeisje' en 'De schilder in zijn atelier'. Daarnaast zijn met reden 'Het straatje' en 'Gezicht op Delft' beroemd geworden. Vermeer woonde in Delft. Als kunsthandelaar had hij nog wat inkomsten, die hem in staat stelden zijn gezin met elf kinderen te onderhouden. Na zijn dood stonden zijn meeste schilderijen nog onverkocht in zijn atelier.

De Leidenaar Jan Steen was Vermeers tegenpool. Hij beeldde het volkse leven uit, waarin orde en netheid, zo duidelijk aanwezig op Vermeers geïdealiseerde taferelen, juist ontbraken. Naast zijn praktijk als schilder dreef Jan Steen een herberg. Hij was rooms-katholiek, maar hem werd niets in de weg gelegd.

Het genreschilderij in de zeventiende eeuw had bij uitstek een moraliserend karakter. In tegenstelling tot wat vaak is vermoed, geven veel genrestukken geen letterlijke afspiegeling van het dagelijks leven uit die tijd. Het ging er niet om een bepaalde situatie zo nauwkeurig mogelijk weer te geven, maar om de moraal, waarbij op vaak religieuze gronden deugden werden aangeprezen en ondeugden bestreden. Om dit doel te bereiken werden taferelen in scene gezet om een bepaalde boodschap duidelijk te maken, waarbij soms elementen werden ontleend aan schilderijen van vroegere meesters. De personages op Jan Steens schilderijen dragen bijvoorbeeld vaak kleding uit de voorgaande eeuw. Het gaat dus te ver om aan de hand van zeventiende-eeuwse schilderijen het dagelijkse leven uit die tijd te willen reconstrueren.

Naast het portret en het genrestuk werd ook het Noord-Nederlandse landschap met de polders en rivieren, dorpen en steden, water en schepen, talloze malen op het doek gebracht. Opvallend is de grote plaats die schilders inruimen voor de weergave van de Hollandse wolkenluchten door op hun schilderijen de horizon laag te leggen. Jacob van Ruisdael was hierin een meester, getuige zijn beroemde 'Molen bij Wijk bij Duurstede'. Overigens moet bedacht worden dat landschaps- en zeestukken door de schilders in eenvoudige schetsen buiten werden opgezet. De vervaardiging van het schilderij vond plaats in het atelier. Daarbij kon het schilderij duidelijk afwijken van de geobserveerde werkelijkheid. Vaak werden verschillende elementen, ontleend aan verschillende situaties, samengevoegd tot één schilderij. Het doel was ook hier niet zozeer de exacte werkelijkheid weer te geven, maar een bepaalde geïdealiseerde sfeer te scheppen.

8. De Gouden Eeuw

Evenals de vorige genres kan ook het stilleven een specialiteit van de zeventiende-eeuwse Hollandse schilderkunst worden genoemd. In de verschillende typen, jacht wild-, bloemen-, vruchten- en vissenstillevens is in de loop van de eeuw een ontwikkeling merkbaar. Aanvankelijk waren de arrangementen sober, maar in de tweede helft werden ze overdadiger en kleurrijker. Toch bleven ze als compositie weloverwogen en harmonisch. In dit genre maakte de Haarlemmer Willem Claesz. Heda zich bijzonder verdienstelijk. Zijn zogenaamde ontbijt-stillevens (aangeduid als 'banketjes') munten uit door hun soberheid en het gebruik van verfijnde kleurnuances.

In bovenstaand overzicht ontbreekt nog de naam van Rembrandt Harmensz. van Rijn. Hij toonde zich in alle genres een meester. Daarbij was hij een ongeëvenaard tekenaar en etser. Ingewikkelde vormen wist hij met behulp van enkele lijnen weer te geven, waarbij ook het wit laten van gedeelten van het papier een functie kreeg. Als schilder perfectioneerde hij het zogenaamde clair-obscur, een manier om licht en schaduw met elkaar te laten contrasteren. Daarbij valt vanuit een niet zichtbare bron een lichtschijnsel over het onderwerp. In de weergave van dat licht bereikte Rembrandt nooit eerder geziene resultaten.

Aanvankelijk was hij een gevierd schilder, met een volle orderportefeuille. Hij gaf echter veel geld uit aan kunst en curiosa en kocht in 1639 met 30.000 gulden geleend geld een fraai huis in de St.-Anthoniebreestraat in Amsterdam. Dit alles ging zijn financiële krachten te boven. Zeker toen hij met het ouder worden zijn eigen stijl trouw bleef tegen de inmiddels heersende mode van het classicisme in. Uit deze tijd stammen meesterwerken als 'De Staalmeesters', 'Het Joodse bruidje' en 'De Anatomische les van dr. Deyman' en Rembrandts laatste, indrukwekkende zelfportretten, waaronder dat als de apostel Paulus. In deze schilderijen deed hij afstand van de traditionele schema's ten behoeve van de afwerking van licht- en schaduwwerking en van de verfbehandeling. Rembrandt gebruikte in deze tijd dikke lagen verf, die soms zelfs met het mes werden opgebracht. Daarbij verdrong de suggestieve verfbehandeling de klassieke gedetailleerde weergave van het onderwerp.

De bloeitijd van de Hollandse schilderkunst in de zeventiende eeuw is natuurlijk niet alleen te danken aan fenomenen als Rembrandt, Vermeer en Hals, maar ook aan de tientallen, misschien wel honderden uitstekende schilders die allemaal op een gemiddeld hoog niveau werkten.

Opvallend was de neiging van de welvarende burgerij in de Republiek om geld uit te geven voor decoratieve voorwerpen en gebruiksartikelen in huis, zoals zilverwerk, meubels en schilderijen. In brede kringen, van ambachtsman tot regent, was de schilderkunst in trek, omdat schilderijen goedkoop te bemachtigen waren, zeker in verhouding tot bijvoorbeeld beeldhouwwerken en gobelins. Daarbij was er niet zozeer vraag naar grote doeken met een dramatische inhoud, als wel naar kleinere, intieme stukken, die een lust waren voor het oog zonder opzichtig te zijn. Bovendien waren schilderijen een goede geldbelegging. Maar ongetwijfeld hebben ook zucht naar prestige, pronkzucht en nationale trots bijgedragen aan de bloei en de populariteit van de schilderkunst.

2. Letterkunde

De bloeiperiode van de letterkunde in de Republiek wordt beheerst door enkele hoofdfiguren, waaronder Pieter Cornelisz. Hooft, Joost van den Vondel, Jacob Cats en Constantijn Huygens.

Zij volgden de nieuwe internationale stromingen in literatuur en kunst in het algemeen, maar met name Vondel en Cats 'vernederlandsten' deze door ze aan te passen aan de Noord-Nederlandse burgerzin.

Van de Renaissance-kunst die hier te lande in het eerste kwart van de zeventiende eeuw doorbrak, was Hooft de meest typische vertegenwoordiger. Zijn elegante woordgebruik is door het veelvuldig gebruik van beelden, ontleend aan de mythologie van de oudheid, voor de hedendaagse lezer moeilijk te bevatten.

Zijn hoofdwerk, *Nederlandsche Historiën*, was gewijd aan de vaderlandse geschiedenis. Hij richtte zich naar het voorbeeld van de Romeinse schrijver Tacitus, wiens werken hij vertaald had.

Dat leverde een uiterst verzorgd proza op met lange, ingewikkelde zinnen, maar van een grote zuiverheid van taal. In 1642 verschenen de eerste twintig boeken, meer hoofdstukken dan delen, waarin hij de geschiedenis beschreef van de jaren 1555 tot 1584. Zeven andere, handelend over de jaren 1584 tot 1587 verschenen in 1654.

Ook Vondel zocht zijn inspiratie vaak in de klassieke Oudheid. Hij was van Zuid-Nederlandse afkomst en hartstochtelijker van aard dan de geboren Hollanders. In zijn poëzie leefde hij intens mee met de gebeurtenissen van zijn tijd. Hij mengde zich in de politieke en godsdienstige twisten (in 1639 ging hij over tot het rooms-katholicisme), hij verheerlijkte de daden van veldheren en zeehelden, prees zeevaarders en kooplieden voor hun ondernemingsgeest en bezong de grootheid van Amsterdam. In zijn persoonlijker dichtwerken uitte hij zijn ontroeringen en zijn religieuze gevoelens op een fijnzinnige wijze. Het is niet overdreven te stellen dat Joost van den Vondel de vormgever is van het literaire Nederlands.

Cats en Huygens waren in de eerste plaats 'didactische' dichters. Niet schoonheid, maar lering was hun voornaamste doel. Werken van 'Vader Cats' vond men in bijna alle gezinnen. In een gemoedelijke, breedsprakige stijl verschaftte hij de burgerij nuttige lering en wijze lessen, zoals in zijn belangrijkste werken *Houwelick* en *Trouwingh*, die over liefde en huwelijk gaan.

Huygens daarentegen was meer een verstandsmens die zijn gedachten op korte, pittige, soms gezocht geestige manier uitdrukte. Dat was vooral het geval in zijn zogenaamde puntdichten:

*Klaes vloecht en scheldt, en seght, hy heeft het van naturen
Ja, van naturen; maer noch veel meer van nats' uren.*

Jacobus Revius was een dichtende predikant. Hij was één van de revisoren van de Statenvertaling. Zijn poëzie is religieus van aard en er spreekt een diepe verbondenheid uit met de gereformeerde leer. In zijn belangrijkste werk, de *Over-Ysselsche Sangen en Dichten*, dat in 1630 verscheen, vertoont hij een uitgesproken voorkeur voor de sonnetvorm.

3. Muziek

Muziek vervulde in de samenleving van de zeventiende eeuw een belangrijke rol. Rond de huiselijke haard, maar ook in groter verband werd veel gemusiceerd. Ook het kerkorgel had een belangrijke plaats in het openbare leven, alhoewel er predikanten waren die het instrument strijdig vonden met het karakter van de gereformeerde eredienst. In veel gevallen werd het orgel alleen voor en na de dienst bespeeld. Op sommige plaatsen bestond de gewoonte dat het orgel na de avonddienst gedurende een uur werd bespeeld. Ook op doordeweekse dagen was het orgel vaak tussen de middag te horen. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de kerkgebouwen over het algemeen openbare, vrij toegankelijke plaatsen waren en het er een

8. De Gouden Eeuw

komen en gaan van bezoekers was. Overigens kon de gemeente de steun van het orgel eigenlijk niet ontberen. De uit het Frans vertaalde berijming van Datheen werd namelijk ritmisch gezongen, hetgeen met heel wat moeilijkheden gepaard ging. Ondanks het feit dat de ritmische gemeentezang om die reden in onbruik raakte, deed toch het orgelspel haar intrede tijdens de protestantse eredienst.

De grootste Nederlandse musicus uit de Gouden Eeuw was Jan Pietersz. Sweelinck, een organist en componist die ook ver buiten de grenzen van de Republiek bekendheid genoot. Hij componeerde fraaie meerstemmige zettingen voor de psalm-melodieën, waarbij hij de Franse teksten gebruikte. Daarnaast schreef hij toccata's, fantasieën en variatiewerken voor orgel en klavecimbel.

Hij had talrijke, vooral Duitse leerlingen. Als zodanig heeft hij indirect invloed uitgeoefend op latere grote componisten als Buxtehude en Bach.

4. Bouwkunst

De uitbundige barok kreeg in de Republiek geen voet aan de grond. Zij was typisch de bouwstijl die zich ontwikkelde in landen waar de Contra-Reformatie wortel had geschoten. Het herwonnen elan van de rooms-katholieke kerk moest uitbundig en groots tot uitdrukking worden gebracht.

In de Republiek ontwikkelde zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw, met name vanaf de dertiger jaren, het Hollands classicisme. Evenals de voorafgaande Renaissance werd het classicisme geïnspireerd door de vormen en de ideeën van de klassieke kunst, d.i. de kunst van de oude Grieken en Romeinen. De Renaissance kent echter een speels karakter, een voorliefde voor versierende details en kleurigheid van materiaal. Het classicisme daarentegen is geneigd tot een voorname en vaak imponerende soberheid, waarbij ieder kleureffect wordt vermeden. De classicistische gebouwen ademen harmonie, orde en regelmaat. Bewust werd de uitbundigheid van de barok vermeden. Kenmerkend is het driehoekige fronton aan de voorgevel, gevuld met beeldhouwwerk en geschraagd door uit de gevel naar voren tredende zuilen. Een duidelijk voorbeeld is het Mauritshuis te Den Haag, gebouwd in de jaren 1633 tot 1635. Het werd ontworpen door Pieter Post.

In 1648 werd begonnen met het stadhuis van Amsterdam (het tegenwoordige paleis op de Dam), ontworpen door Jacob van Campen. Eigenlijk is dit kolossale gebouw on-Hollands, niet alleen door zijn afmetingen, maar ook door de ongewoon rijke uitvoering van in- en exterieur. Jacob van Campen had zich verdiept in zogenaamde orderhoeken: boeken met prenten, waarin de maten, verhoudingen en vormen van de drie klassieke bouworden (dorisch, ionisch en korinthisch) waren opgenomen. Ongetwijfeld heeft hij zijn Italiaanse voorbeelden willen overtreffen.

Door tijdgenoten werd het als een achtste wereldwonder beschouwd. Het is zonder twijfel een voornaam gebouw en het maakte, oprijzend uit de toen nog lage bebouwing van Amsterdam, een overweldigende indruk. Overigens trok Van Campen zich later terug. De grote achthoekige toren die het gebouw bekroont, is vermoedelijk het ontwerp van stadsarchitect Daniël Stalpaert.

Veel protestantse kerken werden gebouwd volgens een aan de Oudheid ontleend grondplan. Zo heeft de Noorderkerk in Amsterdam de vorm van een Grieks kruis. De Marekerk te Leiden en de Oostkerk te Middelburg zijn achtkantig. Sommige kerken kenden een vermenging van beide vormen, zoals de Nieuwe Kerk in Den Haag. Overigens werden er ook kerken gebouwd waarvan het grondplan uitsluitend werd bepaald door de praktische behoeften van de eredienst.

5. Wetenschap

In de periode na de Middeleeuwen veroverden de leken langzamerhand het terrein van wetenschap en geestesleven op de geestelijkheid. Daarbij moet worden opgemerkt dat in landen waar het gezag van vorst en geestelijkheid groot was, deze ontwikkeling trager verliep en soms zelfs werd gestuit. Daarvan was met name Spanje een voorbeeld. In de Republiek, die werd bestuurd door ambitieuze burgers, zien we juist in de zeventiende eeuw een snelle opbloei van de wetenschappen. Daar heeft trouwens ook de kwaliteit van het onderwijssysteem aan bijgedragen. Bovendien heerste in de Republiek een tolerant klimaat dat vele buitenlanders aantrok.

De wiskundige Simon Stevin werd in 1548 in Brugge geboren. Als klerk werkte hij enige tijd in Antwerpen en Gent, totdat hij zich in 1581 als student in Leiden liet inschrijven. In de loop van de jaren publiceerde hij een aantal hoeken, waaronder *De thiende* (1585), waarin hij pleitte voor de invoering van de decimale notatie van breuken. In zijn levensonderhoud voorzag hij door het bouwen van molens en sluisen, onderwerpen waarover hij later nog zou publiceren.

In de negentiger jaren kwam hij in contact met prins Maurits, met wie hij een goede relatie opbouwde. De prins was bijzonder geïnteresseerd in wetenschappelijke zaken en nam Stevin in dienst om zich in allerlei praktische en theoretische wetenschappen te laten onderwijzen. Hij omringde zich nu eenmaal graag met geleerden, die hem behulpzaam konden zijn bij de hervorming van leger en krijgskunde. Zo vroeg hij Stevin een zakelijke samenvatting te geven van de vestingbouwkunde, de boekhoudkunde, de mechanica en de astronomie. Dat leidde tot Stevins hoofdwerk uit de jaren 1604 tot 1608, de *Wisconstighe Ghedachtenissen*. Bij dat alles bekleedde Stevin, tot aan zijn dood in 1620, slechts officieel de rang van kwartiermeester in het Staatse leger.

Eén van zijn merkwaardigste uitvindingen was wel de zeilwagen, een soort houten bak van ruim drie meter bij anderhalf, waarvan de wielen aan de voor- en achterzijde iets uitstaken. Het gevaarte had twee masten en een roer. Een gezelschap van 28 geleerden en diplomaten onder leiding van prins Maurits maakte een rit over het strand van Scheveningen tot Petten. Daarbij bleek de zeilwagen een voor die tijd ongehoorde snelheid te kunnen ontwikkelen van bijna 40 km per uur! Verbaasde toeschouwers zagen hoe zelfs een postkoets, bespannen met vier paarden, de zeilwagen niet kon bijhouden. *En 'k weet niet, of een Roofvogel, naar zijn Aas vliegende, sneller zou kunnen voortschieten als deze Waagen dede*, schreef een tijdgenoot.

De zeilwagen bleef in het bezit van de Oranjes en werd in 1795, na het vertrek van stadhouder Willem V, verkocht voor 80 gulden. In 1802 schijnt hij nog het eigendom van een Scheveninger geweest te zijn. Daarna is er niets meer van vernomen.

Anthoni van Leeuwenhoek valt eigenlijk wat buiten het bestek van de Gouden Eeuw. Hij werd in 1632 in Delft geboren en stierf in 1723. Een academische titel behaalde hij nimmer. Hij begon zijn loopbaan als lakenhandelaar en werd in 1660 aangesteld als kamerbewaarder van de schepenen van Delft. In deze functie diende hij schoonmaak- en stookwerkzaamheden te verrichten, bezoekers te ontvangen en de vergaderingen van de schepenen hij te wonen. In 1669 legde hij examen af voor de functie van landmeter en in 1679 kreeg hij een vertrouwensfunctie als ijker van wijnvaten. Dit alles stelde hem in staat te leven als een tamelijk welgesteld man.

Al ruim voor 1670 was Van Leeuwenhoek begonnen met het slijpen van lenzen en het vervaardigen van microscopen. Microscopen waren niet onbekend. Christiaan Huygens (1629-1695) vervaardigde ze al. Maar Van Leeuwenhoeks lenzen vormden een doorbraak op dit gebied. Het werk was hem niet vreemd: zijn vader was mees-

8. De Gouden Eeuw

ter glasslijper. Hoe hij zijn lenzen sleep, is tot op heden geheim gebleven. Hij heeft het nooit beschreven. Zijn microscopen waren niet groter dan een lucifersdoosje, met lenzen als speldenknoppen. Het universiteitsmuseum van Utrecht bewaart er één die 270 maal vergroot en die details te zien geeft van 1/700 mm. Deze prestatie zou pas een eeuw later geëvenaard worden.

In 1673 vestigde de Delftse arts Reinier de Graaf *de* aandacht van de Londense Royal Society op de onderzoeken van zijn stadgenoot, alhoewel deze al verscheidene waarnemingen naar het genootschap had opgestuurd. Van Leeuwenhoek beschreef schimmels, luizen, angels van bijen zo gedetailleerd dat hij een aantal gangbare opvattingen leek te corrigeren.

Grote opschudding ontstond in de Society na de voorlezing van Van Leeuwenhoeks beroemde brief uit 1675, waarin hij gewaagt van *diertgens (...), tien duysent mael cleynder dan het diertge, dat Swammerdam heeft afgebeeld, en niet den naem van watervloof of waterluijs noemt, dat men met het bloote oog in het water kan sien leven, en bewegen*. Deze 'diertgens' waren bacteriën, die Van Leeuwenhoek in zulk een groten getale aantrof *dat het in een droppel water op geen 8 a 10 duijsent aencomt*. Gedurende 50 jaar, vanaf zijn eenenveertigste tot aan zijn eenennegentigste jaar, heeft Van Leeuwenhoek zijn microscopische bevindingen per brief gemeld aan de Royal Society. Als enige Nederlander werd hij door het genootschap in 1681 toegelaten als lid. Op hoge leeftijd viel hem nog een hoge onderscheiding ten deel van de Leuvense universiteit. Het heeft de Delftse autodidact dus niet aan erkenning ontbroken.

Het Delftse wonderkind Hugo de Groot (1583-1645), die zijn naam later verlatijnste tot Grotius, schreef als achtjarige al Latijnse gedichten. Op elfjarige leeftijd, in 1594, werd hij ingeschreven als student in de rechten aan de Leidse universiteit. Als vijftienjarige promoveerde hij in Orléans. Al spoedig was zijn naam als geleerde gevestigd. Zo verzorgde hij een Latijnse vertaling van Simon Stevins werk over zeevaarkunde, de *Havenvinding*. Stevin was een goede vriend van De Groots vader.

Voor Hugo de Groot lag een ambtelijke en politieke carrière in het verschiets. Een universitaire positie heeft hij nooit bekleed. Het Delftse wonderkind werd advocaat in Den Haag, advocaat-fiscaal (openbaar aanklager) in Holland en, steeds onder protectie van Van Oldenbarnevelt, pensionaris van Rotterdam. Zijn goede verstandhouding met Van Oldenbarnevelt en zijn remonstrantse opstelling kostten hem in 1618 zijn positie. Hij werd gevangengenomen, veroordeeld en in Loevestein opgesloten. In 1621 wist hij echter in de beroemde boekenkist te ontsnappen. Daarna verbleef hij steeds in het buitenland, vooral in Parijs. Eerst als ambteloos burger, later als ambassadeur voor de Zweedse koningin aan het Franse hof. Ook woonde hij in Zweden.

In deze jaren publiceerde hij een groot aantal boeken op theologisch, historisch en vooral juridisch terrein. Sommige van deze boeken zijn 'partijdig'. Zij zijn bedoeld om de juistheid van het standpunt van de Staten van Holland of van de remonstranten te bewijzen. Dat geldt niet voor zijn belangrijkste boeken, de *Aantekeningen op het Nieuwe Testament en De jure belli ac pacis* (Over het recht van oorlog en vrede). In het laatste boek zette hij uiteen dat niet alleen burgers van staten, maar ook de staten zelf zijn onderworpen aan een volkenrecht. Een staat mag alleen oorlog voeren om het wettig bezit te verdedigen of te heroveren en om misdrijven te bestraffen. Alle overige oorlogen druisen in tegen het volkenrecht. Met het ouder worden kwam in zijn humanistische levensopvatting een oecumenische trek openbaar. Hij ijverde, zonder succes overigens, voor het herstel van de eenheid der christelijke kerken, naar het voorbeeld van de vroegste christengemeenten.

6. Uitvindingen

In de loop van de zeventiende eeuw verloren de steden veel van hun middeleeuwse karakter. Zo werd het bouwen van houten huizen aan banden gelegd. De stedelijke overheden schreven op veel plaatsen het gebruik van steen voor. Houten huizen vormden een groot risico. Een brand kon gemakkelijk de ondergang van een straat of zelfs van een hele stad betekenen, temeer omdat de blusmiddelen ontoereikend waren. Daarin kwam verbetering door de uitvinding die de schilder Jan van der Heyden beroemd maakte: een brandspuit die een doorgaande waterstraal produceerde.

Het was eveneens Jan van der Heyden die in 1669 aan de vroedschap van Amsterdam een plan voorlegde dat voorzag in de aanleg van een doelmatige stadsverlichting, bestaande uit van ijzer en hoorn vervaardigde olielampen. In 1679 hingen er 133 olielampen in de Amsterdamse straten en in 1689 al 2400. In een stad als Amsterdam met haar vele grachten was dat geen overbodige luxe.

Andere steden volgden al spoedig het Amsterdamse voorbeeld. Het kwam de veiligheid ten goede.

7. Vervoer

Het groeiende verkeer zorgde voor toenemende overlast in de smalle straten van de steden. In 1634 ging men er toe over de binnenstad van Amsterdam af te sluiten voor karossen. Een uitzondering werd gemaakt voor de kooplieden en voor degenen die van buiten de stad kwamen. Zij moesten echter wel de kortste route naar hun bestemming nemen, op straffe van een boete van vijftig gulden. De stadsbestuurders overtraden echter regelmatig zelf de door hen ingestelde regels, met als gevolg dat het met de handhaving van de verordening niet al te nauw werd genomen. Koetsen, die smaller waren dan karossen, waren trouwens wel toegestaan.

Een probleem bleven de hoge, smalle boogbruggen over de grachten. In 1664 verschenen er koetsen in het straatbeeld die, hangend in riemen, op een slede waren geplaatst. Deze koetssleden of toesleden waren geënt op de al langer in gebruik zijnde vrachtsleden, die over de keien werden voortgetrokken door *sle-paerden*. De toeslede werd een typisch Amsterdams vervoermiddel, dat in gebruik bleef tot omstreeks 1870. De draagstoel daarentegen, populair in Frankrijk en vooral in Italië, werd in de Republiek niet gebruikt.

De toename van het verkeer bevorderde de aanleg van wegen. Toch bleef de Republiek hierin achter bij veel Europese landen. De oorzaak daarvan was gelegen in de aanwezigheid van de vele bruikbare waterwegen, maar ook in het ontbreken van een stimulerende centrale overheid. Waar waterwegen ontbraken, werden zelden verharde wegen aangelegd. De gebruikelijke wegen waren zandwegen, die bij nat weer in modderpoelen veranderden en hij droogte in onbegaanbare karrensporen. Bovendien werd het 'wegdek' bij het gebruik door karren met allerlei verschillende asbreedten volledig ondermijnd. Het gevolg was dat menig weggebruiker een nieuw spoor trok naast de bestaande zandweg. Daarvan werden de wegen wel breder, maar niet beter begaanbaar.

Daarom vond in de Republiek het meeste verkeer over water plaats. *Te land hebben wy wel dezelve gelegenheid, maar niet hetzelve gemak en oock mindere noodzakelykheid*, schreef een reiziger.

Rond 1650 kwam de beurtvaart tot volle ontplooiing. Deze werd bedreven door beurtveren, particuliere zeilschepen die op vaste tijden personen en goederen ver-

8. De Gouden Eeuw

voerden tussen twee plaatsen. De overheid verleende monopolie en stelde de tarieven vast. Tevens werden er eisen gesteld aan de schepen en aan de bemanningen. Zo was het verboden om dronken aan het roer te staan!

Het waterverkeer was heel druk: *ontallyke zeil- en trekschuyten, die men heen en weder siet kruyssen*. In 1765 vertrokken iedere week 800 beurtschepen uit Amsterdam. Elk uur voer een trekschuit naar Haarlem af.

DE SCHOLEN

1. De volksscholen

Al in de dertiende eeuw waren er in de steden scholen ontstaan. Dat waren de zogenaamde illustre en de Latijnse scholen. Daarop werd door geestelijken lesgegeven. Vaak waren aan deze scholen, die uitsluitend door kinderen van de *ricdom* werden bezocht, internaten verbonden. In de vijftiende en zestiende eeuw hebben de broeders des gemenen levens zich met deze pensionaten bemoeid. Op zowel de illustre als op de Latijnse school was het Latijn de voertaal.

In de zestiende eeuw ontstonden in de steden naast de Latijnse scholen ook zogenaamde 'kleine scholen'. De overheid moest aanvankelijk niets van deze volksscholen hebben, omdat ze er een bedreiging van de stadsscholen in zagen. De kerk was bovendien beducht dat lezen en schrijven tot ketterij zouden leiden.

Na de Reformatie kwam daar verandering in. De gereformeerde kerk stimuleerde juist het onderwijs aan kinderen. Het ging haar daarbij niet om volksontwikkeling; het wel of niet leren van schrijven en rekenen was een zaak van de ouders. Lezen lag echter anders. De kerk wenste dat zoveel mogelijk kinderen en volwassenen de Bijbel konden lezen. Het onderwijsdoel was voorbereiding op het lidmaatschap van de kerk. Scholen moesten *sijn als planthoven, daerinne de jonge jeucht de godtsalicheyt ende het respect tot hare wettelicke overicheyt moet worden ingeplant*, schreven de Gecommitteerde Raden van Holland in 1623.

Ook de overheid zag *onderwijs van de jonge jeucht in de vreesse Godts* als middel om *deselve van alle lichtvaerdigheyt ende ongeschiktheyt te doen afwenden ende onthouden*.

Maar dat was niet alleen te bereiken door de opvoeding op school, maar even goed door de jeugd eenich ambacht te leeren off hen tot eenich ander werk te schicken, daarmede zy in toecomenden tyden haren cost eerlijck ende deuchdelick zouden mogen winnen.

Wat de opzet en de inhoud van het onderwijs betreft had de kerk een duidelijke visie. Wie een school wilde houden, zou examen moeten doen voor de classis en de belijdenis ondertekenen. Een schoolmeester moest de kinderen de psalmen leren en de catechismus onderwijzen. Hij moest hen meenemen naar de preek en hen waarschuwen tegen de dwalingen van de papisten en wederdopers.

Om dit alles te bereiken was een voortdurende controle nodig. Het liefst had de kerk gezien dat zonder haar goedvinden niemand het beroep van onderwijzer mocht uitoefenen. Dit streven vereiste echter de medewerking van alle overheden en dat was niet haalbaar. In de meeste dorpen en steden wist de kerk evenwel een redelijk toezicht te handhaven. Sanctiemogelijkheden bezat zij echter in de meeste gevallen alleen maar in de dorpen. Een onwillige onderwijzer kon daar gedwongen worden te vertrekken, maar zonder een goede attestatie kwam hij waarschijnlijk nergens meer aan de slag.

In de steden benoemden de overheden de onderwijzers, maar besteedden het toezicht in veel gevallen uit aan de predikanten en kerkenraden. Die zagen toe op de *suyverheyt* in de leer van een onderwijzer en controleerden of er in zijn schoolgebouw geen onrechtmatige handelingen plaatsvonden. Zo gebruikte een schoolmeester in Barendrecht ooit zijn lokaal voor het loterijspel. Wat betreft de sancties waren de kerkenraden echter afhankelijk van de medewerking van de overheid. Daarbij vormde de bezoldiging van de onderwijzers een probleem. Zij waren namelijk financieel afhankelijk van de ouders. Het salaris uit de publieke kas bedroeg minder dan dat van een ongeschoolde ambachtsman en was dus onvoldoende om de onderwijzer onverschillig te laten voor de bijdragen van de ouders. Hij moest rekening houden met de religieuze pluriformiteit in de Republiek. In 1587 klaagde de schoolmeester van Grote Lindt bij de classis van Dordrecht dat hij *sijne kinderen quijt wert, overmits hij se wil de catechismus leeren*.

Zelfs de toelage van de overheid en de financiële bijdrage van de ouders verschaften de onderwijzer geen voldoende inkomen. Hij was genoodzaakt nevenfuncties te bekleeden. Baantjes rondom kerk en kerkhof leenden zich het best daarvoor. Zo konden schoolmeesters tevens koster, klokkenluider, voorlezer, voorzanger of doodgraver zijn.

Een schooldag duurde lang in de zeventiende eeuw. 's Zomers luidde de bel al om zes of zeven uur in de morgen. 's Middags om vier uur was de lange schooldag voorbij. Wel waren er enkele etenspauzes en 's winters begon de school een uur later. De leerlingen hadden één middag in de week vrijaf en vakantie was onbekend. Leerplicht bestond echter niet en met name 's zomers bleven er nogal eens wat plaatsen onbezet. Niemand zag enig kwaad in kinderarbeid en bij grote drukte, bijvoorbeeld in de oogsttijd, staken de kinderen de handen uit de mouwen. Te laat komen was wel strafbaar, getuige de volgende spreuk:

*Zoo de jongskens trantelen als zy ter schoole gaen,
De meester zal se sekerlic slaen!*

Ieder was ervan overtuigd dat een stevige aanpak van de jeugd op zijn plaats was. Jongeren moesten worden grootgebracht in onderdanigheid. Daarbij werden forse lijfstraffen niet geschuwd. Iedere onderwijzer hanteerde de plak, een *grouwelick instrument van torture*, vooral wanneer er kleine spijkers in getimmerd waren. De jonge kinderen ontvingen *sachte placxkens*, de ouderen *harde placken, felle graauwen*. Niet alleen wandaden binnen de schoolmuren begaan, werden afgestraft. Ook zij die *gedieft, gepijnt of gestoken* hadden, vielen in zijn handen. Behalve over een plak beschikte de meester over een stel riemen, een bullepees en een roede. Zelfs geselpalen op de binnenplaats waren niet onbekend.

*Al stonden d'ouders voor der scholen deur,
En de schoolmeester leyde haer kint om geeselen veur,
En slaghen gaf na zynen wil en behaghen;
in het school te treden hebben zy geenen macht,*

dichtte in 1591 Dirk Adriaenzoon Valckoogh in zijn *Regel der duytsche schoolmeesters*.

Maar hij vermaande de schoolmeesters:

*Weest coel ghesint, niet hittigh van gemoeden,
U instrumenten sullen slechts weten plack en roeden.*

Nu liet het gedrag van de jeugd ook nogal eens te wensen over, alle opvoedkundig bedoelde prenten met afbeeldingen van hoepelende, tollende en bikkelende kinderen ten spijt. Bij de straatrelletjes stonden de jongens vooraan. Daarbij werd gescholden, gevochten en met vuil en straatstenen gegooid. Tegen elkaar vochten de kinderen ook. De schrijver Bredero herinnerde zich de kinderoorlogen uit zijn jeugd,

8. De Gouden Eeuw

waarbij de jongens met knuppels en stokken op elkaar insloegen om de 'vijand' *bebloedt naer huys* te zenden met *groot ghekrijt*. Op andere plaatsen kunnen we lezen over jongeren die elkaar *seer forselick en ongenadelick* met stenen bekogelden. In april 1633 vochten de jongens uit Rotterdam tegen die uit Delfshaven, *werpende seer fellelijcken met stenen naer malcanderen gaten in't hooft*. Kerk en overheid spraken dan ook over de *roeckeloosheyte ende ongehondenheyte der jeught* en de *slappicheyt der ouderen, haer niet volgens haer ampt quijtende*.

Geen wonder dat de schoolmeesters aan zulke leerlingen vaak hun handen vol hadden. Alle kinderen zaten in hetzelfde lokaal, de jongens en meisjes gescheiden. De kleinste kinderen zaten achteraan, de grootste vooraan. Dat lijkt onlogisch, maar de kleintjes haalden nu eenmaal minder kattenkwaad uit en de meester hield de grootste belhamels graag bij zich.

De belangrijkste vakken waren lezen, schrijven en rekenen, in die volgorde. Verder leerden de kinderen psalmen zingen en catechismusvragen opzeggen. Het schrijven gebeurde eerst met een griffel en daarna met een ganzenveer. Op de bovenste regel schreef de meester met sierlijke krulletters het voorbeeld, dat zo nauwkeurig mogelijk moest worden nageschreven. Rekenen kwam op de derde plaats. Op dit terrein maakte Willem Bartjens naam. Hij was schoolmeester in Zwolle en gaf in 1636 het eerste deel uit van *Cijfferinge, waaruit men meest alle de grondregels van de Reekenkonst leeren kan*. Het tweede deel, *alle coopliden noodigh te weten*, verscheen in 1637.

Een schoolmeester kreeg een officiële aanstelling en mocht zich niet vrij vestigen. Er werd van te voren onderzoek gedaan naar zijn leerstellige opvattingen en zijn levenswandel. Zo werden na 1619 alle onderwijzers stipt aan de Dordtse Leerregels gebonden. Verder waren er minimumeisen ten aanzien van zijn leeftijd en zijn vakbekwaamheid. Met betrekking tot het laatste was de overheid tamelijk mild. Zo werd in 1619 een zekere Josias van de Lanootte in Haarlem aangesteld, met de vermaning *ondertusschen hem [zich] neerstelijcken te oefenen in schrijven ende singen*. De Brielse overheid stelde een onderwijzer aan die onder Tromp als tamboer op de oorlogsvloot had gevaren en sindsdien werkloos was. In 1605 werd in Gouda een kuiperszoon aangesteld omdat hij geen ander werk kon verrichten wegens *quaden ganck en lammicheyt*. Jan Cornelisz. te Schipluiden moest in 1598 beloven zelf les te gaan nemen in schrijven en spellen bij de plaatselijke predikant, omdat *daechlicx verscheyden dachten quamen, dat sijn schrift niet en doocht omme de kinderen wel te leeren*.

Meester Valckoogh was dan ook niet erg te spreken over het niveau van de gemiddelde onderwijzer, maar wellicht was hij niet objectief. Het aantal klachten bleef zeker binnen de perken en betrof dan nog hoofdzakelijk de pedagogische kant van het lesgeven. We weten dat in ieder geval tot 1620 veel kandidaten voor het ambt van predikant voortkwamen uit de groep van schoolmeesters. Dat betekent dat het in die groep niet ontbrak aan mannen met voldoende gaven om de kinderen te leren lezen en schrijven.

Dat veel mensen wel konden lezen maar niet de schrijfkunst machtig waren, ligt aan de inrichting van het toenmalige onderwijs. Het onderwijs begon met het leren lezen. Na enkele jaren waren daarin voldoende vorderingen gemaakt en werd een begin gemaakt met schrijven. Dan waren de leerlingen vaak al acht of negen jaar oud. Het is dus goed mogelijk dat een leerling, vaak om financiële redenen, de school verliet zonder goed te kunnen schrijven, laat staan rekenen.

Buitenlanders verwonderden zich over het hoge ontwikkelingsniveau van veel Nederlanders. Zelfs onder het scheepsvolk, dat zeker niet bekend stond om een hoog

8. De Gouden Eeuw

- c. 1 juli 1863. Tijdvak 1800-1900.
 - d. Amsterdam.
 - e. Niet waar.
Niet waar.
 - f. Een 'zwarte bladzijde' betekent dat het een iets heel ergs is. Het is in dit geval ook letterlijk een zwarte bladzijde: het gaat over mensen met een zwarte huis-
kleur. (Leg hier het verschil tussen letterlijke en figuurlijk uit.)
 - g. 1 bij groene lijn.
2 bij rode lijn.
3 bij blauwe lijn.
 - h. Een plantage is een stuk grond waarop op grote schaal gewassen in monocul-
tuur verbouwd worden. (Leg 'monocultuur' uit.)
 - i. Slaven werden aan elkaar vastgeketend of ergens aan vast, zodat ze tijdens de
reis / overtocht niet konden ontsnappen.
 - j. Slaven kregen een merkteken / nummer ingebrand, zodat iedereen wist bij
welke plantage / eigenaar de slaaf hoorde.
 - k. Een mens wordt gestolen; droevig; de vergelijking met Jozef.
 - l. Het hoofdkantoor van de WIC stond in Middelburg. Ds. Smijtegelt stond ook in
Middelburg.
8. Het zijn godzalige predikanten, die lang geleden (1600-1800) leefden.
- a. Zeeland.
 - b. Walcheren.
 - c. Gewest.
 - d. Eerder.
 - e. Het zou vandaag geschreven kunnen zijn.
9. 8 In de armstoel zit de gastheer: Pieter Corneliszoon Hooft. Hij leest voor uit zijn
eigen werk.
- 9 In de hoek bij het raam staat de gastvrouw: Heleonora Hellemans. Zij is de
tweede vrouw van Hooft.
- 7 Naast de gastvrouw staat de kaartentekenaar Willem Jansz. Blaeu. Hij maakte
en verkocht atlanten.
- 6 Tegenover Hooft zit professor Adolphus Vorstius. Hij gaf aan de universiteit les
in geneeskunde.
- 4 Op de voorgrond zit Maria Tesselschade. Links van haar zit haar zus Anna
Roemers Visscher. De twee zussen konden goed tekenen, schilderen, musice-
ren en gedichten schrijven.
- 5 Naast Anna Roemers Visscher zit de beroemde dichter Joost van den Vondel.
- 3 Achter Anna Roemers Visscher staat Jacob Cats (met hoed). Hij werd later
raadspensionaris. Jacob Cats schreef gedichten en spreekwoorden.
- 2 Francisca Duarte speelt op het clavecimbel. Haar ouders waren gevluchte Por-
tugese Joden. Francisca stond bekend om haar zangtalent.
- 1 Achter de vrouw staat Constantijn Huygens met een luit in zijn handen. Hij is
secretaris van stadhouder Frederik-Hendrik.
- 10 Rechts staat Allart Krombalch, de man van Maria Tesselschade. Hij praat met
Constantia Bartolotti, het jongste dochtertje van Heleonora Hellemans.
- 10.a. Anna Maria van Schurman.
b. Professor Gisbertus Voetius.
c. Latijn was de taal van de wetenschap.
d. Professor Gisbertus Voetius.
- 11.a. Een school.
b. Overeenkomsten: er is een leraar met een 'onderwijsassistent'.
kinderen leren lezen en schrijven.

Verschillen: de inrichting van het lokaal.
de meeste kinderen zijn niet bezig met hun schoolwerk.

Antwoorden Extra
Verwerking

1. a. Rijke Amsterdammers.
b. Van links naar rechts: lijstgevel – tuitgevel – trapgevel – klokgevel – halsgevel.
2. a. 1. Landkaarten.
2. Zeekaarten.
3. Sterrenkaarten.
b. J. Blaeu.
c. ds. Petrus Plancius.
d. Van de scheepslieden die verre (handels-)reizen maakten.
3. a. Door het geloof dat God uit genade geeft.
b. Bijv. Genesis 1 : 1, Johannes 1 : 1.
c. Dat zie je in de liefde tot God en de naaste; leven naar Gods geboden; zie je in het strijden tegen de zonde.
d. De Redelijke Godsdienst.
e. Hij leefde tussen 1600 en 1800, en was een rechtzinnig predikant.
4. a. Olieverf en spelen met licht en donker.
b. Het was een opdracht voor een groepsportret van de Amsterdamse schutterij, die uitging om te marcheren.
c. 1. Mozes verbrijzelt de stenen tafelen.
2. Exodus 32 : 19.
3. De terugkeer van de verloren zoon.
4. Lukas 15 : 11 – 32.
5. a. Nee, er waren toen nog geen orgels die je thuis neer kon zetten.
b. Klavecimbel. <https://www.youtube.com/watch?v=jNWIEhghDGg> (het eerste nummer).
c. Psalm 23.
d. De gitaar. Dat komt omdat er op een gitaar wordt getokkeld. De manier waarop er bij een klavecimbel geluid uit de snaren komt lijkt ook een beetje op tokkelen.
e. Psalm 116. <https://www.youtube.com/watch?v=4wNGG3ovw-0>
f. De psalmberijming, gemaakt door ds. Petrus Datheen in 1566.
6. a. Over het lijden van Jezus.
b. Regel 9.
c. Eerst gaat het over anderen (de Joden en de soldaten), daarna over mij.
d. Boom, streng, nagel, speer, doornenkroon.
e. Dick Sanderman.
f. De melodie wordt anders, en het karakter van de muziek wordt anders.
7. a. Iemand die niet gelooft dat God bestaat.
b. Ja, want heel veel mensen geloven niet meer in de Bijbel, het Woord van God en geloven niet dat er een God is.
c. Wereldbol.
d. God, Die de hemel en de aarde heeft geschapen. De aarde is rond.
8. Eigen antwoord.